

menti de lingua tartarica in latinam (itt valószínűleg hiányozni fog egy szó), Gasparino de Arte Burgensi Caffae, Faceto de Padoa, Teophilato graeco habitatore in burgis Caffae et Otamas Cancelarius Dⁱ Domini Cotelboga Quilicus de Tadeis notarius praedictis omnibus, et singulis interfui.

Az ezen okmányban előforduló török nevek:

Oglan Sounihi bey,
Cottologha bey,
Brachy Pecti,
Boia bey (daroga *),
Toctamis,
Cottolboga,
Chomarici**) Acbas fia,
Otarichi bey,
Aibolat bey,
Otamas.

Ezek azon Genua s a tatár kán közt létre jött szerződés-
sek, melyeknek ugor eredetijét a századok viszontagságai
megsemmisítették. Jeles tudósunk Vámbéry azon reménye,
hogy a genuai állami levéltárban uigur kéziratok volnának,
fájdalom! meghiúsult, de a tudományok terén a minden csa-
lódásokból kiábrándító valóság még akkor is becses, ha igen
kecsegtető és sokat ígérő reményektől foszt meg.

*) Daroga vajou nem Dragoman (d ro g m a n) »fő tolmács-e?

***) Chomarici nézetem szerint helyesebben van írva, mint az
Eli a s-okmányban előforduló Chamarihi.

VAN-E ELFOGADHATÓ ALAPJA

AZ IK-ES IGÉK

KÜLÖN RAGOZÁSÁNAK,

RIEDL SZENDE

LEV. TAGTÖL.

BUDAPEST.

EGGENBERGER-FÉLE AKAD. KÖNYVKERESKEDÉS.

(HOFFMANN ÉS MOLNÁR).

1873.

I.

(Olvastatott a m. Tud. Akadémia 1872. ápril 22-ki ülésén.)

Az újabbkori nyelvtudomány legjelesebb úttörőinek egyike, *Humboldt Vilmos*, legnevezetesebb munkájában, melynek czíme: »Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues« azon véleményének is adott kifejezést, hogy ha a nyelvekkel való foglalkozás tovább nem hatol, mint a nyelvekben mutatkozó tünemények *megismeréséig*, az ilyen foglalkozás semmi *tudományos* becsessel nem bír, s ha ezenkívül még gyakorlati czélokkal sincs kapcsolatban, csakis *puszta játéknak* tekinthető. *Tudni* nem csak annyit tesz, mint a dolgokat *ismerni*, hanem eszmékkal is bírni, vagyis más szempontból tekintve a dolgot, az adott tünemények *törvényeit* fogni fel. S ezen elv, s az ezen elv által kitűzött irány, egy idő óta mértékadóvá lett a tudományos kutatás *minden* ágai-ban, a mennyiben ezen kutatás a valóban *tudományos* kutatás nevére tarthat igényt. A természettudományok nem elégednek meg többé annak puszta leírásával, a minék összege eddig ezen szó »*természet*« alatt foglaltatott egybe; a történelem nem állapodik meg az események, az adatok hű elősorolásánál; mindkét tudomány törekvése oda irányul, hogy a tárgyaikat képező tüneményekben mutatkozó *törvényeket* kikutassák s meghatározzák. Így vagyunk a *nyelvészettel* is, a mai időben. Ezen fiatal, de sok tekintetben igen fontos, s igen gyors virágzásnak indult tudomány szintén csak ott kezd

valóban megfelelni hivatásának, a hol a nyelv tüneményeinek ismerete alapján egyszersmind azoknak *keletkezési törvényeit* is iparkodik kinyomozni s azokat szabatos fogalmi alakba öltöztetni. *A nyelvek törvényeinek meghatározása* képezi tehát a mai nyelvészet ha nem is egyedüli, de legfőbb feladatát.

Ezen szempontból indulva ki tanulmányoztam és tanulmányozom a magyar nyelvet, nem azért, hogy mindenféle *szabályok és kivételek* felhulmozása által annak életfris szervezetét procrustes-i ágyba szorítani iparkodnék, hanem azért, hogy keressem ki azon természettörvényeket, melyeken ezen, annyira érdekes organismus létele alapszik.

Ezen törvények legjelentékenyebbjének egyikét vélem fellelhetni azon hangtörvényben, mely *dissimilatió*nak nevezetik s melyről jelenleg értekezni szándékozok.

A régibb felfogás szerint kivétel nélkül mind azon *hangváltozások*, melyeket a nyelvészek általában a szóalakulásnál észrevettek, az úgynevezett *széphanzásra* (euphonia) vezették vissza. Ezen nézet magyar nyelvtanainkban még ma is uralkodik, dacára annak, hogy helytelensége valóban szembetűnő. Valamint a legjelesebb aestheticus, *Vischer* indokolt állítása szerint a természetnek nem az a feladata, hogy *szépet* hozzon létre, mert ez esetben minden természeti tárgy vagy tünemény szép volna, hanem igen is a természet működésének egyedüli irányát a *c.élszerűség* képezi: ép úgy vagyunk a nyelvvel is. A nyelvnek feladata sem lehet a *széphanzás*, mert ez esetben épen azon nyelveknek, melyek a fejlődés legmagasabb fokára jutottak, mint pl. az *angol* nyelv, a legszebb hangzásuaknak kellene lenni, a mi pedig nem igaz. A *szláv* nyelvek csoportjában hangtanilag is legmiveltebb a *cseh* nyelv, s ez a hozzá nem szokott fülre kellemetlenebb hatást gyakorol, mint bármely más szláv nyelv, vagy nyelvjárás. A germán nyelvek történetében a *gót* nyelvek, *Ulfilas* nyelvének, sokkal kellemesebben kellett hangzani, mint hangzik azon úgynevezett új felnémet nyelvalak, melyen *Schiller* és *Göthe* halhatatlan munkáikat szerkesztették,

vagy azon nyelv, mely jelenleg él a számtalan árnyalatú német *nyelvjárásokban*.

De térjünk át saját magyar nyelvünkre. Nyelvtanainkban, talán kivétel nélkül, a széphanzás törvényei közt mindjárt első helyen ott találjuk a mindnyájunk előtt ismeretes úgynevezett *hangzó-vonzatot*, mely szerint p. azt mondjuk: *háznak, házra*; de: *embernek, emberre*. Ezen hangváltozást is a széphanzásra szokták visszavezetni, mert nem gondolják meg, hogy az efféle szóalakok, mint *halhatatlanságának, kegyetlenkedésének*, vagy pedig, általában véve, oly mondatok, mint: *a pápa csalatkozhatlanságának tana* stb. a melyekben *ugyanazon* hangok oly sokszor következnek egymás után közvetlenül, a hallgatóra nézve is nem csak nem kellemesek, hanem inkább fárasztók. Így vagyunk más hangváltozásokkal is nyelvünkten. Vagy p. szebben hangzik-e »házzal« mint »házzal«, »röntja« mint »rontsa«, »élő« mint »eleve« stb. Az újabb, a *mai* felfogás szerint, a nyelv törekvése általában véve soha sem irányult oda, hogy *kellemes* hangzatú legyen hanem igen is oda, hogy memél könnyebben feleljen meg feladatának, mely abban áll, hogy a gondolatnak minél *tökéletesebb kifejezésévé* váljon. Ezért iparkodik a hang, mint *érzéki*, tehát lassúbb elem utólrni a villámgyorsaságú, mert *szellemi* természetű gondolatot; ezért iparkodnak a beszéd-szervek, mint a hang létrehozói, nehéz feladatukon, a menyire csak lehet, könnyíteni, s természetszerű szükségességgel segíteni mindenütt, a hol szabad és kell, hogy a kitűzött cél, azaz a gondolkodó szellem működésének nyilatkozása minél hamarabb elérjék. Szóval a hangváltozásoknak alapját nem a széphanzás utáni törekvésben, hanem a beszéd-szervek *physiologiai* működésének törvényeiben kell keresnünk. S így az erőpazarlás megkimélése, vagyis népszerűbben mondva — a *kényelem* az, melyet, ha nem is minden, de a legtöbb hangváltozásnak okául tekint az újabb nyelvtudomány.

Igy keletkeztek a hangváltozásnak azon különböző nemei, melyeket a tudományos nyelvtan *önálló hangesere, hanghasonítás, hangáttétel, hangtűnés, hangbővülés, hanglágyítás, zelacismus, hangmozdítás* s több hasonló elnevezései

categoriák alatt szokott felhozni, s a mely változásoknak fogalmilag meghatározott törvényeit a tudományos nyelvtan talán legfontosabb, de bizonyosan legérdekesebb része, t. i. a *szóhangtan* adja elő.

Nyelvtanainkban az elősorolt hangtörvények nagyobb része többé-kevésbé sikerült módon fel van ismervé; azonban van egy hangváltozási törvény, mely a magyarban fontos szerepet játszik, s melynek felderítése általában véve talán az európai nyelvtudomány terén is gyümölcsözővé válhatik; s ez az a hangtörvény, mely eddig nyelvészeink figyelmét nem volt szerencsés oly mértékben vonni magára, mint a minőben azt valóban megérdemelte.

Értem a *dissimilatio*, vagy hanghasontalanítás törvényét.

A *dissimilatio* egyenes ellentéte az *assimilatió*nak, valamint a természetben is a taszító erő egyensz. ellentétben áll a vonzó erővel. Míg t. i. az *assimilatio* folytán a szomszédos hangok, melyek eredetileg különbözők voltak, egyenlökké, vagy legalább többé-kevésbé hasonlókká lesznek s így egymáshoz többé-kevésbé közelednek; a *dissimilatio* alapján az egyenlő, vagy egymáshoz hasonló hangok elváltoznak, s különbözőkké lesznek. Mind az *assimilatió*nak, mind a *dissimilatió*nak alapját a beszédszervek működésének azon törekvése képezi, melynek folytán a kiejtést iparkodnak könnyíteni s gyorsítani, hogy ez a gondolkodás sebes röptét, a mennyire csak lehet, utóljérje.

Ismeretes dolog, hogy a beszédszervek működése, midőn hangokat hoznak létre, a mozgató idegek s — közvetve az izmok tevékenységétől függ. Minden ilyen tevékenység — mint szintén tudva van — bizonyos erőmegfeszítéssel jár, s így bizonyos mennyiségű erő fogyasztását vonja maga után, vagyis népszerűen mondva, a beszédszervek működése, elfáradásukat idézi elő. És ezen körülmény képes megmagyarázni a nyelvben uralkodó *dissimilatio* nevű hangtörvényt. Valamely beszédszerv-csoportnak működése — mert minden hang létrehozásánál legalább két beszédszerv működése szükséges épen azért, mert a tevékenység azt elfárasztotta — bizonyos ideig tartó nyugalmat igényel, mely idő alatt ismét más be-

szédszervek működhetnek, hogy a folytonos beszélés műve, mely a gondolkodás folytonosan tartó hullámzásainak megfelelni van hivatva, meg ne akadjon. Hisz mindnyájunk előtt, talán még gyermek korunkból ismeretes dolog, hogy oly mondatot vagy mondatcsoportot, melyben ugyanazon hang ismételve fordul elő, sokszor vagy legalább egynehányszor helyesen elmondani igen nehéz, sőt olykor lehetetlen. Vagy kicsoda képes ezt a mondatot: »Soha sem hallottam olyan szépen szóló szép sip szót, mint a szász-sebesi szépen szóló szép sip szó,« csak egynehányszor is elmondani egymás után, a nélkül, hogy megakadna? S miért lehetetlen ez? A felelet rá egyszerű: mert a beszédszervek azáltal, hogy ugyanazon hangok létrehozása céljából közvetlenül egymás után ugyanazon módon kénytelenek voltak működni, elfáradtak s felüdülésök bizonyos idejű pihenést igényel.

A mondottak után könnyű lesz a *dissimilatio* törvényét tisztába hozni.

A kik birják a latin nyelvet, azoknak ezen nyelvben mindenek előtt feltűnik ezen szó: *caeruleus* (ég-kékszinű); miért nem *caeluleus*, hisz *caelum* a törzse? Kétségekivül azért, mert a nyelv ki akarta kerülni a két *l* hangnak ismétlését s azért az elsőt *r*-vé változtatta. Ismerjük a latin *ris*- és *lis* képzőket. A nyelvészet kimutatta, hogy származásukra nézve a kettő közt semmi különbség sincs. S mégis miért fordul elő két alakban? Erre válaszolnak a következő példák: *Lis*-szel fordul elő:

Pluralis, ruralis, muralis, naturalis, funebris, verbalis, oralis, gutturalis, pectoralis, spiralis stb. Ellenben *ris* a képző az ilyenekben: *singularis* stb.

Látható, hogy a *lis* képző jobbadán azon törzsekhez járult, melyekben *r* fordul elő, a *ris* képző azokhoz, melyekben más mássalhangzók, vagy épen *l* szerepel. Ez *dissimilatio*, s annak még sokkal több példájával találkozunk, ha a latin nyelvet újabbkori alakjaival, t. i. az úgynevezett *román* nyelvekkel egybevetjük. P. a latin *peregrinus* olaszul már *pellerino*, francziául *pélerin*; l. *frater* olasz: *fratello*; oláh: *fratelle*; *soror* olasz *sorella*, oláh *sorele* stb.

De térjünk át a magyar nyelvre, melyben a dissimilatio oly terjedelemben uralkodik, mint azt eddig talán nem is sejtettük.

Mindenek előtt feltűnt nekem azon körülmény, hogy a magyar nyelv iparkodik kikerülni az ugyanazon *liquidáknak* ismétlését az egymás után következő szótagokban.

Példák: *dal* főnévből képezett ige nem így hangzik: *dalol*, mint szószármaztatási szempontból kellene hangzania, hanem *dan-ol*; itt a szótörzs véghangja az *l* átment *n*-be azért, mert a képző is *l*; ez dissimilatio. S e szerint láthatjuk, hogy miért alakította át a magyar nyelv-szellem ezen idegen szót *Anton* erre: *Antal*. Itt az eredeti véghang *n* átment *l*-be. Sőt az *m* és *n* hangok közvetlen szomszédságát sem kedveli a magyar nyelv, mint ezt a következő szökből lehet következtetni: *Schemnitz*, magy. *Selmecz*: az ó-szlávban *timnuce*, a halotti beszédben: *timnuce* ma *tömlöcz*. Itt is az eredeti *n*, *l*-be ment át.

Ide tartozik azon ellenszenv is, melylyel a magyar nyelvérzék az *r* hang ismétlődése ellen viselkedik. Nem ismerék a magyarban szótörzset, melyben e hang legalább kétszer fordulna elő s ezért, ha más nyelvekből oly szók vétetnek fel a magyarba, melyekben ezen hang ismételtetik, azon esetben vagy az egyik, vagy a másik *r* elváltozik *l*-lé. Ezen hangváltozás egészen következetes.

Csak néhány példát hozok fel ez alkalommal:

Quartier	magy.	kvártély,
Erker	>	erkély,
Pranger	>	pelengér,
Barbier	>	borbély,
Krämer	>	Kalmár,
Gregor	>	Gergely,
Corporal	>	káplár,
Barbara	>	Borbála,
Prior	>	perjel,
Vorreiter	>	fellajtár stb.

Hasonló viszony látszik fenforogni az *l* és *d* közt az *alék*, *elék*, és *adék*, *edék* képzők alkalmazásánál. Foghangok után van használatban az első, t. i. az *l*-lél bíró alak; más

esetekben a második, t. i. a *d*-vel ellátott képző; p. *adalék*, ebből *ad*; *szadalék*, ebből *száz*; *toldalék*, ebből *to'd*; *töltelék*, ebből *tölt*; s ezekkel ellentétben: *omidék*, *romladék*, *menedék*, *hasadék*, *maradék*, *ivadék*, stb.

Figyelemre méltók a következő dissimilatiók is: *rothanat*, melynek törzse *rothad*, *bocsánat*, melynek törzse *bocsát*, *foganat*, törzse *fogad*, melyekben a törzs *d* hangja *n*-be ment át, mert foghangú képző(t) járult hozzá.

Nevezetes azon tünemény is a magyar nyelvben, mely szerint a *odik*, *kedik*, és *kozik*, *kezik*, továbbá *ödik*, *ödik* és *özik*, *özik* képzők váltakoznak; mindamellett a szorgalmas figyelő észre fogja venni, hogy a *z*-vel bíró alakok *leginkább* csak azon szótörzsekhez járulnak, melyekben foghangok fordulnak elő; pl. *adakozik*, *hadakozik*, *hivatkozik*, *szövetkezik*, *barátkozik*, *következik*, *avatkozik*, *bomladozik*, *zárogatózik*, stb. s ezeknek ellenében halljuk; *keseredik*, *veszekedik*, *részeskedik*, *pajtáskodik*, *tanuskodik*, *okoskodik* stb., mind oly szóalakok, melyekben a *d*-t magában foglaló képző járult a szótörzshez, mert ez utóbbiban *sziszegők* fordulnak elő.

Tudnék még több példát felhozni, a melyekből kitűné, hogy a dissimilatio törvénye a magyar nyelvben nagyon is érvényesítette magát, ha attól nem kellene tartanom, hogy a Tekintetes Akadémia türelmét kifárasztottam épen akkor, a midőn annak becses figyelmét egy igen fontos, de egyúttal igen kényes, mindazonáltal, szerény nézetem szerint, csakis a dissimilatio-törvény alapján helyesen megfejthető nyelvtani kérdésnek megfontolására szándékom fordítani, és ha talán nézeteim nem volnának helyesek, kegyes elnézésért esedezni.

Tizenöt évig foglalkoztam a magyar nyelv tanításával a hazában és a hazán kívül; s ezért a nélkül, hogy szerénytelennek kellene lennem, mondhatom, hogy ezen hosszú idő alatt több ezer, részint magyar, részint nem magyar születésű fiatal és nem fiatal emberekkel volt dolgom. Ezen foglalkozásomban eleinte szenteknek tartottam azon szabályokat, melyek a kedves hazámban keletkezett nyelvtanokban épen a Tekintetes Akadémia által mintegy negyven évvel ezelőtt felállított elvek szerint készültek s mai napig természetesen sok, igen-igen sok tekintetben, hiányosoknak bizonyultak be.

Mint mindig életemben, úgy most is őszinte leszek. Az idegen anyanyelvben felnőttekkel legtöbb nehézséggel találkoztam ott akkor, midőn az úgynevezett határozatlan és határozott, vagyis már mai napon helyesebben mondva, *egyszerű* és *tárgyi* igealakok használatának törvényeiről kellett szólnom. Az ind-germán nyelvek körében hasonló megkülönböztetése az igeragozásnak egészen ismeretlen lévén, ezen körülmény elegendőnek látszott nekem annak megfejtésére, hogy német és szláv ajkú tanítványaimnak oly sok fáradságába került, míg ezen, egészen idegenszerűeknek látszó nyelvtani kategóriákkal megbarátkoztak.

Azonban, a mi talán feltűnő, de azért mégis igaz, sokkal jobban meggyűlt a bajom a magyar nyelvtan tanításában azokkal, a kik anyanyelvökül épen a magyart vallották. A fő nehézséget az úgynevezett *ik-es* igeragozás képezte, mely Révai óta úgy van megállapítva, a mint azt jelenleg minden magyar nyelvtanban olvashatjuk, s a mint azt évtizedek óta néhány százezer tanulónak adják elő hazánk minden fokozatú tanintézetében. Ezen *ik-es* ige ragozással kínlódtak és kínlódnak a tanárok és tanítók, kínlódnak a tanítványok is. De nem csak ezek. Igen sokszor volt alkalmam tapasztalni, hogy a született és iskolákban kiképzett, tehát művelt magyarok társalkodásában, a hírlapokban, a regényekben, a tudományos munkákban, az országházban, a hivatalos iratokban, de különösen a nép ajkán folytonosan — mint szokták mondani — *hibák* követtetnek el az úgynevezett tiszta magyarság ellen különösen pedig ott, a hol az *ik-es* ige ragozási alakjai jönnek használatba.

De nem szabad hosszadalmasnak lennem. — Anyanyelvem nem a magyar, s ezen kedves hazai nyelvemet csak serdülő koromban volt szerencsém megtanulni, részint nyelvtanok, részint olvasás, részint közvetlen társalgás útján. De habár magyar nyelvérzékemet ily úton szereztem is, az mindannyiszor fellázadt, valahányszor ilyen magyar szóadalmakat kellett hallanom, vagy épen a nyelvtan alapján elmondanom: *olvasasz* vagy *olvassz* (ez utóbbi csakugyan hangtani szörnyeteg), *leszesz*, *teszesz*, *veszesz*, s e mellett *romlol*, *bomlol*, *oszol* stb. De eltekintve ezen subjectív mozzanattól, mely ta-

lán tévedező nyelvérzékemnek tulajdonítandó, hallottam egy dalt is, melynek kezdete így hangzik:

Nézz rózsám a szemembe

Mit *olvasol* belőle? stb.

továbbá olvastam Berzsenyinek egy ódáját, mely így kezdődik.

Romlasz magyar nép, *romladozol* hazám! holott a nyelvtani szabályok szerint az említett népdalnak így kellene hangzani:

Nézz rózsám a szemembe

Mit *olvasasz* belőle?

Berzsenyi ódájának pedig így kezdődnie:

Romlol magyar nép.

Mind ez gondolkozóba ejtett. Alkalmam lévén a haza legkülönbözőbb vidékeiből származó vagy ott tartózkodó tanárokkal barátságosan érintkezni, tudakozódtam, vajon hol beszél a nép így: *olvasasz*, *leszesz*, vagy pedig *romlol*, *bomlol*, *töröl* stb. Ezen kérdésre a majdnem egyhangú válasz abban állott, hogy — fájdalom! — a nép nem így beszél, hanem nem tanulván meg a nyelvtant, mint velük: *hibásan* ejti ki az említett szokat s pórius módon mondja: *olvasol*, *leszel*; *romlasz*, *bomlasz*, *törsz* stb. de e mellett mégis híven ragaszkodik a következő idomokhoz: *aluszol*, *eszol*, *iszol* stb.

Mi következik mind ebből?

Egyelőre az, hogy 1-ször az ilyen szóalakok: *teszesz*, *leszesz*, *veszesz*, *hiszesz*, *olvasasz*, vagy épen *olvassz* stb. ma már a magyar nyelvben nem léteznek, hanem, ha igen, akkor csakis a nyelvtanokban és a nyelvtanok által idomított elmékben; 2-szor: hogy az úgynevezett *ik-es* igeragozás, mely minden józan nyelvérzékkel bíró magyar embernek oly sok bajt okoz, legalább *azon* alakban, a melyben azt a magyar nyelvtanok, a magamét sem véve ki, adják elő, valószínűleg végre is *felvéértésen* alapszik.

Ezen félreértés felderítése s így elhárítása nyelvtudományunk érdekében egyrészt szükséges, másrészt lehetséges is, mely feladatnak, a tisztelt osztály engedelmével, iparkodni fogok minél előbb megfelelni.

II.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1872. június 3-ki ülésén)

A *nyelvekkel* való, szorosán vett tudományos foglalkozást újabb időben bizonyos, közelebbi vagy távolabbi kapcsolatba szokták hozni a *természettudományokkal*, sőt vannak első rangú európai nyelvészek, mint p. a nálunk is eléggé ismeretes *Müller Miksa* és *Schleicher Ágost*, kik hajlandók a nyelvészetet minden habozás nélkül egyenesen a természettudományok közé sorozni. Valamint a természetben nyilvánuló tünemények, daczára annak, hogy az emberi szellem szabad nyomozásának kimerithetetlen tárgyait képezik, mégis az ember *akaratától*, önkényétől egészen *függetlenek*, s valamint az egész természetet mozgóató erők csakis annyiban állnak az ember rendelkezésére, a mennyiben ez képes azoknak törvényeit *megismerni* s azáltal, hogy ezen törvényeknek *hódol*, egyszersmind a természetet *uralkodni*: úgy van ez a nyelvekkel is. Ezek is a külvilágban adott, évezredek folytán bizonyos, meghatározható módon fejlődött oly tünemények, melyeknek megmástitása nem egyes emberek, vagy *testületek* akaratától függ, hanem melyek természetszerű *szükségességgel* keletkezvén, szintoly természetszerű *szükségességgel* fejlődtek mai napig *azokká*, a *mik*. Az emberi *akarat* nyilatkozásainak eredményeit foglalják össze a *történeti tudományok*; de a természetben mutatkozó myriad alak és jelenség, valamint a nyelveknek számokkal ki nem fejezhető sok alakja s tüneménye — keletkezik, lesz, fejlődik s változik a nélkül, hogy ezen egész processust egyes emberek önkénye képes volna megakadályozni, vagy más irányba terelni, mint a melyet a tárgyilagosan adott nyelv úgynevezett természetének kifolyása képez. A tisztelt Akadémia előtt bizonyosan ismeretes azon történeti adat, hogy *Zsigmond* császár, a maga korának leghatalmasabb fejedelme, a koztncizí zsinaton egy jelenlevő szerzetes közbenszólása folytán azt parancsolta, hogy ezen szó »schisma,« mely addig »generis neutrius« volt, ezentúl »generis feminini« legyen-

És mi történt? Az említett szó, daczára a hatalmas császár kívánatának, még ma is »generis neutrius.« — Hát a mi nyelvtanítóink, nyelvtanáraink és nyelvtaniróink mit mindent iparkodnak oetroynálni a magyar nyelvre? Még azt is kellett hallanom, hogy középtanodáinkon itt-ott a fiúkat kényszerítik így beszélni: *tudijátok latijátok* stb. mert az irodalmi művelt nyelv ezt így követeli; — kellett olvasnom, hogy valaki azon indítványt is tette, miszerint a »megyek« igének általa *rendhagyónak* itélt ragozása *rendessé* tétessék s álljon a következő alakokból: *menek, mész, men, menünk, mentek, mennék*. De ilyenekről, s hasonlókrol majd máskor. Tudományos meggyőződés az, s talán sokan fognak osztolni véleményemben, hogy nyelvet *csinálni* nem szabad, ha más okból nem, hát már csak azért sem, mert ezt tenni nem is *lehet*, miután a nyelv létele s minősége nem képezi az emberi *akarat* kifolyását: hanem igenis a nyelvet *lehet* és *kell* is tanulmányoznunk, hogy annak törvényeit megismervén s azoknak *engedelmeskedvén*, rajta uralkodhassunk. De a nyelvészet újabb irányának párhuzamossága vagy épen szoros összefüggése a természettudományi kutatásokkal, kitünik egyebek közt azon hasonlagos módból is, mely szerint a természetnek ép úgy mint a nyelveknek törvényei fedeztetnek fel, s azután illő fogalmi alakokba öltöztetve, az emberi tudás örökké érvényes vívmányainak sorába felvétetnek. *Galilei* látta a templomban, hogy a lámpa egy ideig jobbra balra ingott, míg végre függőleges irányban megállapodott. Ezen *egyes* tünemény szemlélése gondolkodóba ejtette a férfit, s így merült fel elméjében azon kérdés: vajon miért ingott a lámpa? s az eredmény az volt, hogy Galileinak sikerült felfedeznie és meghatároznia azon természeti törvényeket, melyek az inga mozgására vonatkoznak, de melyek által jelenleg nem csak a templomlámpák ingása, hanem számtalan más természeti tünemény is meg van magyarázva. A mit Galilei a templomlámpa ingásánál *sejtett*, azt sikerült későbbben általánosítania, s a sejtelemből valódi *tudás* lett. Színtígy általánosan ismeretes a Newtonra vonatkozó azon életrajzi adat, mely szerint ezen férfiú este holdvilág mellett kertjében sétálván, mély gondolkodásából azon körülmény által ébresztetett fel,

hogy fejére egy alma esett le. S rögtön azon gondolat keletkezett elméjében, vajon ha az alma leesik a fáról, miért nem esik a sokkal nagyobb hold szintén lefelé s az ő fejére? Ezen ötletnek eredményei ismeretesek. Ezek a *gravitatio* törvényei, melyek nem csak a leeső almára, nem csak a holdra vonatkoznak, hanem melyeknek fonalán a nagy világegyetemben a millió meg millió mértföldnyi távolságban forgó égi testek súlyát, tömegét s egyes sajátosságait ép oly szabatosan meg tudjuk határozni, mintha azok földi testek volnának. Darwin látván, milyen módon szokták az angol állattenyésztők nemesíteni az állat-fajokat, utána nézett, vajon az egész természet nem hasonló utat követett-e a különböző foku szervezetek fejlesztésénél? S így keletkezett azon híres Darwin-féle elmélet, mely az eddigi világnézetet már is lényegesen módosította, s e mellett a nyelvtudományra sem maradt visszahatás nélkül.

Bocsánat, hogy ez alkalommal ilyen, talán általánosan ismert dolgokat, felhozni bátorodok, azonban ezeknek megérintését, ha nem is absolute szükségesnek, de bizonyosan feleslegesnek sem lehetett tartanom oly kérdés tárgyalásánál, melynek reám nézve is méltányos megoldása azon álláspont helyes megértését tételezi fel, a melyből kiindultam s a melyet elhagyni nem tudok. — Mert így vagyunk a nyelvészettel is. Midőn Grimm Jakob a történelmi nyelvtan megalapítója a IV. századból reánk maradt gót fordítását a bibliának kezdte forgatni, egyelőre csak egyes esetekben kötötte le figyelmét azon körülmény, hogy a mi a gótban *media*, az már az ő felnémetben *tenuis*; a mi ott *tenuis*, az itt már *aspirata*, s a mi ott *aspirata*, az itt ismét *media*. Ezen, egyelőre csakis egyes esetekben észrevett *hangmozgalom* arra ösztönözte Grimmet, hogy tovább visszafelé hatolván, tekintse meg az ind-germán nyelvtő régiebbeknek látszó alakjait: a görögöt s latint s még tovább visszamenve, a szanszkritot; s ime azon eredményhez jutott, hogy a fent említett hangváltozások mozgalom egyrészt ezen nyelvek és másrészt a gót nyelv közt is érvényesítette magát. S így keletkezett azon híres hangtörvény, mely Grimm törvénye, vagy: »*Lautverschiebung*» czim alatt ismeretes s nemcsak egyike a legne-

vezetesebb hangtörvényeknek az ind-germán összehasonlító nyelvészetben, hanem egyszersmind kétségtelen bizonyítéka annak, hogy az európai germán, továbbá a latin és görög nyelvek, másrészt az ázsiai szanszkrit nyelv származásukra nézve egy kútforrásból keletkeztek, egymással rokonok s egymást felderíteni, magyarázni képesek.

Igy fedeztettek fel más törvények is az ind-germán nyelvek körében; így sok törvény azon nyelvekben is, melyekhez magyar nyelvünk tartozik. Azonban itt is, ott is sok marad hátra, a mi még mindig *nyílt kérdésnek* tekintendő, a minél t. i. a tüneményt ismerjük ugyan, de annak okát nem tudjuk, azaz a tüneményt megmagyarázni még képesek nem vagyunk. — Grimm törvénye csakis mintegy 500 példa által bizonyítható be, a többi esetekben pedig nem érvényesítette magát. Mit jelent ez? Azt-e, hogy ez utóbbi esetek *kivételek* képeznek? korántsem! hanem igenis azt jelenti, hogy annak okát, *miért* nem történt a fent említett hangváltozás minden, az illető körbe tartozó mássalhangzón, ennek okát még nem tudván, azt *keresnünk* kell, s addig ezen kérdést *nyílt kérdésnek* kell tekintenünk. Mert a nyelvekben, tárgyilagosan véve, nincsenek kivételek, hanem csak természetszerű szükségességgel keletkezett képződmények, melyek közül némelyeknek okait már ismerjük, másokéit pedig még nem. Kivételek léteznek a nyelvtanokban és a nyelvtanirók, tán nem eléggé alapos — felfogásában, de a mi a nyelvben megvan, az mind *organicus*, az mind törvényeken alapszik, melyeknek meghatározása képezi az újabb nyelvészet fő feladatát. S itt van, tisztelt Akadémia! ismét egy pont, melyre nézve az újabb nyelvészet a régiebb iránytól lényegesen eltér s kénytelen is eltérni. A régiebb nyelvtan az *inductio* alapján állít fel szabályokat, s a mi ezen szabályokba nem illett, azt kivételnek tekintti, vagy egyszerűen elítéli, mondván: ez nem helyes, ez *rosz*. Így mondja a régiebb nyelvtan: a jelentő-módjel. idej. 2. személye az úgynevezett határozatlan formában *sz* az *ik-es* igéknél *l*; p. *írsz*, *tanúlsz*, *eszszel*, *iszszol*, tehát *roszul* beszél az, a ki így mondja: *olvasol*, *nézzel* stb. vagy pedig *romlasz*, *bomlasz* stb. mert a nyelvtan szerint így kell mondani; *olvassz*, *nézzsz*, és *romlól*, *bomlól* stb.

Ellenben a nyelvészet újabb iránya nem akar *csinálni* nyelvet, hanem igen is akarja azt tanulmányozni, s ha azt veszi észre, hogy a nyelvben a következő alakok mellett: *írsz, tanulsz*, ilyenek is fordulnak elő *olvasol nézel*; s a következők mellett *aluszol, eszel* ilyenek is: *romlasz, bomlasz*; ez esetben nem azt mondja, hogy ez utóbbi alakok kivételek, vagy roszak, valamint a mai földtan nem igen bátorkodna kimondani azt, hogy a Vezuv kivételt képez, vagy éppen rossz azért, mert ismét tüzet hány s azért nem olyan mint p. a békés Tára, Fátra, Mátra; — hanem a nyelvészet észlelvén a különböző alakokat, azt kérdezi: vajon mi annak az oka, hogy ugyanazon logikai categoriák, mint p. az említett 2. személy megjelölésében is, az adott eltérés oly szembetűnő? Az újabbkori nyelvész *tanul, keres, fürkészk*, de nem *parancsol*, nem *octroyal*.

S ez, tisztelt Akadémia, azon álláspont, melyet én a magyar nyelvtan irányában — csekély tehetségemhez képest elfoglalok, s mely álláspontból az *ik-es* igék ragozására vonatkozólag, néhány szerény észrevételt tenni bátor leszek, azon — nem alaptalan — meggyőződésben lévén, hogy azon esetben, ha nézeteim téveseknek bizonyulnának be, a tisztelt Akadémia hajlandó lesz: ezt inkább ismereteim egyoldalúságának, mint a jó akarat hiányának tulajdonítani.

A mult alkalommal bátor voltam ezen a helyen röviden megérinteni azon, a magyar nyelvben észlelhető adatokat, melyekből nézetem szerint a legnagyobb biztossággal lehet következtetni, hogy az úgynevezett *dissimilatio* a magyar nyelvben sokkal nagyobb érvényre jutott, mint azt eddigi nyelvtan-írónk gondolták, s hogy talán ezen hangváltásnak tisztába hozatala egyszersmind képes lesz fényt deríteni nyelvünknek nézetem szerint eddig félreértett több jelenségére, s kapcsolatban evvel az *ik-es* igéknek nyelvtanainkban felállított külön ragozási rendszerére is.

A szóban levő előadásomat bátor voltam a következő, fájdalom! több oldalról igenis félreértett tételekkel fejezni be; hogy:

1-ször, az ilyen szóalakok: *teszesz, leszesz, hiszesz, olvasasz*, vagy éppen *olvassz* stb. a magyar nyelvben nem létez-

nek, hanem, ha igen, akkor csakis a nyelvtanokban és a nyelvtanok által idomított elmékben;

s 2-szor, hogy az úgynevezett *ik-es* igeragozás, mely minden, még józan nyelvérzékkel bíró magyar embernek is annyi bajt okoz, legalább *azon alakban*, a melyben azt a magyar nyelvtanok előadják, valószínűleg félreértésen alapszik, mely félreértésnek felderítését valahára tisztába kellene hoznunk.

Ezen nehéz feladatnak szándékozok a jelen alkalommal, a mennyire tőlem kitelik, megfelelni.

A mai napság is divatozó nyelvtani rendszernek valóban tudományos megalapítója Révai Miklós, kinek szobra ezen diszes épület egyik szögletét ékíti. A legnagyobb hálátlanság vádját kellene magamra háritanom, ha elég vakmerő volnék, ezen férfúnak érdemeit kétségbe vonni akarni, ezen férfúnak érdemeit, a ki nemcsak a magyar nyelvtan legtöbb főelvét — talán örökre — megállapította, hanem — a mit az európai nyelvtudomány még nem tud, de a mit meg kell tudnia — a nyelvészet terén általában az *első* volt, a ki a nyelvet történeti szempontból kezdte kutatni, s azt nemcsak úgy akarta értelmezni, a mint az *van*, hanem úgy is, a mint lett *azzá*, a *mi*. S így történt, hogy ezen, mai nap már egyedül *helyesnek* elismert irányban, Révai legalább egy évtizeddel megelőzte Grimm Jakabot, ki Európaszerte a történeti nyelvtan *első* úttörőjének tartatik. Mind a mellett Révai nem volt *infallibilis*. Nagy alaposággal irt nyelvtana hemzseg hibás felfogásoktól, melyeknek kiigazítása a jövő nemzedékeknek s így — a mennyire lehet — a mostani kornak is feladatát képezi. Hogy ez alkalommal többet ne említsek, Révai volt az, a ki az úgynevezett *határozatlan és határozott* igeragozási formát véglegesen megállapította (szerinte forma indeterminata és forma determinata) s mégis mai nap már tudjuk, hogy Révai ezen két igeragozási rendszert helyesen constatálta ugyan, de annak lényegét teljesen félreismerte, mert ezen különböző igeragozási alakok létrehozásánál nem a határozatlan és határozott tárgy közti különbség, hanem egészen más logikai categoriák szerepeltek. Révai ezen tévedése sok más tévedést vont maga után, melyek közt leg-

jelentékenyebb az, hogy Révai felfogása a külföldre is átszivárgott s hogy ennek folytán p. a híres éjszak-ázsiai utazó és nyelvész, *Castrén* a szamojed nyelvek tanulmányozásánál a határozatlan és határozott kategoriák iránti elfogultságában a szamojed nyelvekben mutatkozó *tárgyi* igeragozást egészen félreértette s különben igen-igen jeles szamojed nyelvtanában az igeragozást oly zavarosan adja elő, hogy ezen homályban csak úgy tájékozhatjuk magunkat, ha tudjuk, hogy itt is nem *határozatlan és határozott* mondatokról, hanem igenis oly igealakokról van szó, melyek csak az alanyt és állítmányt foglalják magokban, tehát *egyszerű*-ek, azután olyanokról, melyek ezen elemeken kívül még a tárgyra való vonatkozást is tartalmaznak, tehát *tárgyi*-ak. Hasonlóképp tévedett Révai, midőn a magyar személy- és birtokragokat a *héber* nyelvből iparkodott megmagyarázni, holott ma egész bizonyossággal tudjuk, hogy a hébernek, mint *sémi* nyelvnek, a magyarral, mint altaji nyelvvel, épenséggel semmi köze nincs stb. Hát nem lehetséges-e, hogy Révai tévedhetett akkor is, midőn az *ik-es* igék számára egy külön ragozási mintát állított fel, oly mintát, mely azóta minden nyelvtanainkban szerepel, s annyi bajt okoz a nyelvtanítók s a magyar ajku tanulóknak, sőt általában minden művelt magyar embernek is? Azonban, *Révai* hivatkozik a régibb *nyelvelmélekre*, hogy ezen külön igeragozási rendszer jogosultságát bebizonyítsa; de nemcsak Révai, hanem az ő még érdemdúsabb utódja is, ki előtt mindig tisztelettel meghajlik szellemem, már a mult előadásom alkalmával is a nyelvemlékekre, különösen a XVI. század előtti korból valókra utalt, melyekből kitűnik, hogy a régibb nyelvben, egészen következetesen, keresztül volt vive az úgynevezett *n-es* és *ik-es* igeragozás közti különbség, s hogy a mit százados szokás *szentesített*, azt könnyelműen *corrigálni* akarni nem szabad. Újra néztem, nézdegéltem a codexeket, a mennyiben azt gyengékedésem s kimért időm engedte, azonban nem tudtam meggyőződni arról, hogy ezekben az *ik-es* igeragozás oly szigorú következetességgel vitetett volna keresztül, mint azt magam is sokáig hittem, s mások ma is erősen hiszik. Tessék elolvasni p. Máttyás Flórián szótárában csak az »aluszon« czikket.

Együttal azon meggyőződésben vagyok, hogy, ha valaki a nyelvemlékeket, különösen ezen tárgyra vonatkozólag, kiváló figyelemmel olvasná, számtalan hasonló példát tudna összeállítani, melyekből kitűnne, hogy az *ik-es* és nem *ik-es* igeragozás közt a régibb nyelvben sem létezett oly szoros válaszfal, mint azt Révai óta nyelvtanaink követelik.

S így igénytelen nézetem szerint nyelv-emlékeinkkel is úgy vagyunk, mint valaki mondta a *Szent-Irásról*, hogy abból tulajdonképen mindent be lehet bizonyítani. Emlékezőnk csak vissza azon nemrég mult időre, melyben a magyar igeidők kérdése forgott szóban. Több, és pedig legjelesebb hazai nyelvbuváraink foglalkoztak ezen tárggyal s mindnyájan a nyelvemlékekre hivatkoztak. S mi volt az eredmény? Ugyanazon codexekre támaszkodva egészen más elméletet állított fel *Hunfalvy Pál*, mint *Fogarasi János*, mást *Findly Henrik*, s ismét mást *Szarvas Gábor*, s mégis mind ezektől eltérő gyakorlatot veszünk észre az élő beszédben, az irodalomban s mindenütt, a hol jelenleg a magyar nyelv képezi az élet, a közlekedés tényezőjét. Így vagyunk a nyelvemlékekkel az *ik-es* igeragozásra vonatkozólag is. Azonban, ha ezen tekintetben nem volna is igazam, s ha csakugyan a régibb, azaz XVI. század előtti nyelvemlékekben szoros válaszfalat találunk az *ik-es* és nem *ik-es* igeragozás közt, a mit különben a mondottak után tagadnem kell, mi következne ebből? Egyszerűen mondva: Semmi! Nem a magam, hanem az európai nyelvtudomány egyik elvének adok kifejezést, s ezért, hiszem, hogy a tisztelt Akadémia is fogja osztani véleményemet, ha azt állítom, hogy a nyelvemlékek becse, értéke nem abban áll, hogy azok a mai nyelvet *szabályozzák*, hanem igen és csak is abban, hogy a mai nyelvet *magyarázzák*. A nyelv, a mint azt mai alakjában találjuk s nyomozásunk tárgyává tehetjük, *történeti* fejlődmény s ezért annak magyarázata is sikeresen csak *történeti* úton eszközölhető, valamint a földkéreg rétegeinek ismerete attól tétéleztetik fel, hogy azt, a mi *egymás mel'ett* van, mint *egymás után* keletkezettet fogjuk fel. S így a nyelvek tüneményeinek magyarázatánál a nyelvemlékek is megmérhetetlen beccsel bírnak, de kellen túl méltányolnók értéküket, ha jelenleg is, nyelvtanunk tör-

vényeinek meghatározásánál, döntőknek tekintenők. Vagy ki merné ma p. a jelenleg uralkodó német nyelv grammatikáját a *Luther*-féle bibliai nyelv, vagy még tovább haladva a multba, a *Nibelung*-ének, vagy épen *Ulfilas* nyelve szerint szabályozni? Ki merné *Schillert*, *Göthét*, *Humboldt Sándort* stb. gáncsolni azért, mert nyelvezetök más, mint volt az, a melyben p. *Hans Sachs* írta költeményeit, drámáit? — S így vagyunk magyar nyelvemlékeinkkel is. *Hunfalvy Pál* nyomán én is kezdtem használni a régibb *monnó* szót, mely a mai *mindkettő* szónak felel meg, s mi volt az eredmény? Senki sem értette s úgy látszik — mindketten, *monnón* felhagytunk vele. Hát az »írok *vala*«-féle ige-alakok, melyek a code-kekben oly szaporák, hová lettek? Elvesztek. S lehet-e azokat új életre ébreszteni? Nem! Mind ezen és hasonló elvesztett szóalakok hasonlitanak az elhervadt s lehullott falevlekhez, melyeket hiába bigyesztenénk vissza oda, a honnan lehulltak. A nyelvben is érvényes a természet azon törvénye, mely szerint: Die Todten stehen nicht mehr auf! — S e szerint ha évszázadok előtt volt volna egy külön *ik-es* igeragozás is, ezen körülmény a mai nyelvre vonatkozólag semmi *döntő* befolyással nem bírhat azon esetben, ha ezen külön ragozási rendszer tudata a nemzet nyelvérzékéből kivészett. S hasonló eseményeket találhatunk minden nyelv történetében. Ismeretes dolog p. hogy a német nyelvben két ragozási rendszer van; az erős, hangzóváltó; p. *binde*, *band*, *gebunden*, másodsor ragozó, p. *lobe*, *lobte*, *gelobt* stb. Ezen kétféle igeragozási rendszer már a gót nyelvben, melyet a IV. századból ismerünk, volt alkalmazásban s mai napig is fentartotta magát a germán nyelvekben. Hanem e mellett mi történt? Az, hogy sok oly ige, mely a gótban még *erős* hajlításu volt, néhány századdal később, azaz az ó felnémetben, már *gyenge* vagyis a ragozó hajlításba ment át, s mi több, tagadni nem lehet, hogy az egyes germán nyelvekben p. a *scédben*, az úgynevezett erős hajlítás mindinkább tűnedezik, s meg lehet, lassankint végkép eltűnven, egész terjedelmében a ragozó ige-hajlítás által fog pótoltatni. A gót nyelvben volt hat *casus*, volt *dualis*, volt külön szenvedő igealak, s hová lettek azok már ma? Vagy hasonlitsuk össze a latin nyelvet annak

újabb alakzataival, a román nyelvekkel, s meg fogunk győződni, hogy a nyelvnek jelenjét nem szabad mérlegelni a nyelv multja szerint; valamint a férfít nem szabad azon kategóriák szerint megítélni, melyek a gyermekre, vagy serdülő ifjúra alkalmazhatók.

S ezek után, reményem, könnyű feladat lesz az egyelőre oly nehéz kérdés megoldását megkísérteni.

Legelőször is arra kell felelnem, vajon az ilyen szóalakok: *olvasol*, *nézel*, *leszel*, stb. jogosultak-e vagy sem?

Ha a régibb nyelvemlékeket mértékadóknak tekintjük, akkor azt kell mondanunk, hogy *nem*. Telegdynél olvassuk: *vermet dssz*, Pázmány-nál *keres-sz*, Károlynál: *futkos-sz*, Komjáthy-nál *oroz-sz*, Pétsi-nél *kintesz-sz*, Káldynál *szunnyadoz-sz*, Gyöngyösy-nél: *nevez-sz*; stb. stb. Ezen és más hasonló adatokra alapította *Révai* azon tanát, hogy az általa úgynevezett *forma indeterminata prima* jelentő módu jelen idejének egyes 2. személye mindig *sz*, soha sem *l*. S íme Uram! ugyanazon *Révai*, a ki ezen tant felállította s nyelvtani munkáiban oly merevséggel védelmezte, költeményeiben még sem követte azt, hanem — mint egy nyelvész barátom tudósítani sziveskedett — a sziszegő törzsek után nem *sz-t*, hanem *l-t* használt, s nem mondta: *veszesz*, hanem igenis *veszel*. S így tehát magánál *Révainál* is a nyelvérzék győzött azon elmélet felett, a melyet egyes nyelvemlékek alapján állított fel. De ha ez nem is volna így, s ha csakugyan nemcsak a régibb nyelvemlékekben, hanem ma is bizonyos vidékeken ilyen alakok: *olvas-sz*, *ráz-sz*, *keres-sz* stb. volnának használatban, mi következne ebből? Semmi más, mint az, hogy azokban a régibb nyelvemlékekben, s azokon a vidékeken, a melyeken hasonló szóalakok vannak használatban, a *dissimilatio* még nem jutott annyira érvényre, mint érvényre jutott az újabb időben s más vidékeken. Hiszen a régibb nyelvben s még ma is némely vidékeken nemcsak a *dissimilatio*, hanem a sokkal inkább ismeretes *assimilatio* sem érvényesítette magát oly módon, mint azt nyelvtanainkban olvassuk. A kik a régibb nyelvemlékekbe csak bele tekintenek is, még ilyen szóalakokkal találkoznak: *öriz-jetek*, ma *öriz-zetek*, *másod-szer*; ma *másod-szor*; *ház-ben*, ma *ház-ban* stb.

vagy a kik csak fél napra távoznak a fővárosból a vidékre, meg fognak győződni arról, hogy még ilyen nem áthasonított alakok is élnek: *ház-vel*, *kés-vel* stb. sőt a mai irodalmi, vagyis, helyesebben mondva, nyelvtani nyelvben itt ott az assimilatio már érvényesítette magát, másutt pedig nem. Vessük össze p. ezen szókat: *ház-zal* = *házval*; *kés-sel*, = *késvel* stb. ezekkel: *nézve*, *keresve*. Az első esetben a v már hasonult az előtte álló mássalhangzóhoz, a másodikban még nem. S e szerint mi a különbség az *olvassz* és az *olvasol*-féle alakok közt? Nem egyéb, mint az, hogy *történetileg* térnek el egymástól. Az *olvassz*-féle szóknál a dissimilatio még nem érvényesítette magát, az *olvasol*-félékben pedig már igen.

Tehát ezen két alak közül melyik a *jó*, vagy melyik a *helyes*? Történeti szempontból *mindkettő jogosult*, mert mind a kettő adva van az objectiv világban; — a választás a kettő közül tartozik, mint szokták mondani — *ad libitum*: azaz a felhozottak után én részemről mást nem állíthatok, mint azt, hogy a kinek tetszik így beszélni: *olvassz*, *rázsz*, *nézzsz* stb. tessék, beszéljen így; a kinek pedig inkább megfelelnek a következő alakok: *olvasol*, *rázol*, *nézel* stb; tessék, használja ezeket.

De az nem járja! Így fog felkiáltani legalább is kilenczven kilencz százaléka a magyar nyelvtanároknak s magyar íróknak, a kik nagyon jól tudják, hogy az *l*, mint második személy ragja, csakis az úgynevezett *ik-es* igéket illeti meg s kik azt is tudják, hogy ha az *l*-t az *sz*-szel összezavarjuk, nagy félreértésekre fogunk adni alkalmat, mert akkor p. a *töröl*, németül »du brichst (selbst,) és *törsz* »du brichst (Etwas),« azaz a nem átható és átható jelentés közti különbség elsimíttatnék. Azonban vizsgáljuk a dolgot komolyan. Révai óta nyelvtanainkban három igeragozási rendszer szerepel, az úgynevezett *határozatlan*, Révai szerint *forma indeterminata prima*; továbbá az úgynevezett *határozott*, Révai szerint *forma determinata*; s végre az úgynevezett *ik-es* igeragozás, Révai szerint *forma indeterminata secunda*. Ez utóbbinak egyik jellemző sajátága az, hogy a második személyben nem *sz*-et, hanem *l*-t vesz fel; p. *eszol*, *iszol*, *aluszol*. Azonban ezen jellemző sajátágnak egész fontossága megszűnik, ha meg-

fontoljuk, hogy az *sz*, mint második személyrag csakis a jelentőmód jelenidejében szerepel, s hogy a többi időkben minden kivétel nélkül, akár a forma indeterminata *primára*, akár a *secundára* gondolunk, a második személy képviselője nem *sz*, hanem *l*; p. *írál*, *írtál*, *írnál* stb, s ép így *törél*, *törtél*, *törnél* stb. S e miatt támad-e valaha félreértés a nyelvben? Vagy csak a jelen időben kell-e tartanunk ettől? Csak itt keletkezne zavar, ha a *törsz* és *töröl* közti különbség meg nem tartatnék? A ki ezen kérdésekről csak egy perczig is komolyan gondolkodik, bizonyosan azon eredményre fog jutni, hogy a nyelv logikai követelményei korántsem teszik szükségessé azt, hogy az igének átható és nem átható jelentése közti különbség épen a személyragok különböző alakjai által jellemeztessék. Mert ha további körültretekintés után látjuk, hogy a mult időben (perfectum) soha sem volt a legcsekélyebb különbség sem az úgynevezett *ik-es* és nem *ik-es*, vagy ha tetszik *en-es* igeragozás közt, mert egyaránt mondjuk: *írtam*, *írtál*, *írt* stb. mint *fáztam*, *fáztál*, *fázt* stb. továbbá, ha látjuk, hogy az egész igeragozási rendszerben, azaz minden módra és időre vonatkozólag a többes számot illetőleg a két úgynevezett *forma indeterminata* közt épenséggel semmi különbség nem forog fenn; s ha végre látjuk, hogy az egyes számban is a második személyre nézve lényeges különbséget nem tapasztalni: valóban bámulnunk kell Révai és ön magunkon is, kik követői vagyunk, hogy egy külön, mintegy privilegiált, s csakis az *ik-es* igéket illető ragozási rendszerrel kínlódunk, és pedig csak azért, mert a régibb nyelvemlékekben, s vidékenként itt-ott mai nap is az *ik-es* igék a jelen és fél mult időnek első és harmadik személyében más ragokat vesznek fel, mint a többi igék. Nem ok nélkül mondtam *itt-ott*, mert már a mult alkalommal legtekintélyesebb nyelvészeink egyikétől ezen a helyen azt hallottam, hogy míg Magyarország és Erdély egyes vidékein azt mondják: *eszék*, *iszók*, *ennék*, *ehetnék*, *innék*, *ihatnék*; más vidékeken úgy beszélnek: *eszem*, *iszom*, *enném*, *ehetném*, *innám*, *ihatnám*; — egyes vidékeken: *egyen meg a fene*, másutt: *egyék meg a fene*, az egyik tősgyökeres magyar házban azt mondják az embernek: *tessen leülni*; az egyik azt mondja: *hazudik*, a közmondás pe-

dig így hangzik: *a ki sokat beszél: vagy sokat tud, vagy sokat hazud*; — sokszor hallottam ezt: *hazudsz, de sokszor ezt is: hazudol* stb.

Tehát kinek van igaza? vagyis kik beszélnek? és hol beszélnek magyarul *helyesen*, s különösen kitűzött tárgyamra vonatkozólag, mit tartunk tulajdonképen az *ik-es* igeragozásról?

Ezen fontos nyelvtani kérdés megoldása a személyragok keletkezése kérdésének megoldását tételezi fel, melynek tárgyalását s ezzel együtt a nyelvtanainkban felállított igeragozás egész rendszerének alapos revisióját a tisztelt Akadémia engedelmével annál inkább szeretném a legközelebbi alkalomra elhalasztani, mennél több okom van tartani félreértésektől, s mennél inkább óhajtom komoly megfontolásra méltatni mind azon ellenvetéseket, melyeket netalán azok után a miket eddig is elmondani bátorkodtam, ezen falakon belül s azokon kívül hallani lesz szerencsém. Mind a mellett, ha a tisztelt Akadémia kegyeskedik addig is, az ezen ügyre vonatkozó tanulmányaimnak eredményeit becses figyelmére méltatni, a melyek különben is az eddig említettekől önkényt folynak, bátorkodok azokat egyelőre is a következő pontokba foglalni össze:

I-ször: a magyar nyelvben csak két igeragozási rendszer van, t. i. az *egyszerű*, melyet azelőtt határozatlanak neveztek; és a *tárgyi*, mely határozott rendszer elnevezés alatt ismeretes.

II-szor. Azon körülmény, hogy vannak igék, melyek csakis a két első időben s csakis az első és harmadik egyesszámú személyben szoktak kétféle alaku személyraggal használtatni, hová különösen az *ik-es* igék tartoznak, még nem jogosít fel arra, hogy egy külön *ik-es* igeragozási rendszert állítsunk fel, és pedig annál kevésbé mert:

III-szor: ezen megkülönböztetés *fogalmi* szempontból nem indokolható, s *hangtani* tekintetben is a két alak közti különbség csak *történeti*, a mennyiben t. i. az I. személyű *k*, p. *írok, eszek*-féle alakokban, valamint az *n* ilyenekben *vártam, eszem* stb. nem egyebek, mint ugyanazon első személyi névmásnak maradványai; s a mennyiben továbbá az *n* ilye-

nekben *leszen, teszen, aludjon, egyen* stb. és a *k* ilyenekben, *aluszik, aludjék, aludnék* stb. szintén csak egy és ugyanazon névmási törzsnek differencirozott alakjai, melyek csak azáltal különböznek egymástól, hogy az egyik *régibb* a másik *újabb* fejlődési alak, de származásukra nézve mindkettő egy és ugyanaz.

Vagyis igen röviden mondva: nézetem szerint az ilyen alakok: *eszek, iszok* stb. ép oly jogosultak, mint ezek: *eszem, iszom*; s ezek *ennék, innék* ép oly jók — hogy már ezen szokott szóval éljek — mint ezek: *enném, innám*; s végre ezek: *egyen, igyon*, ép olyanok, mint ezek: *egyék, igyék*, stb.

Azaz: ezen, látszólag egymástól eltérő, de eredetre és lényegre nézve azonos formák adra vannak a nyelvben, s azért a nyelvtan is kötelességének tartsa azokat, *jogosultaknak* elismerni, szem előtt tartva Hegel azon elvét, mely talán semmire sem alkalmazható inkább, mint az épen szóban lévő tárgyra s mely elv így hangzik: »a mi való, az észszerű.«

III.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1872. június 27-ki ülésén).

A magyar nyelv egyes jelentékenyebb tüneményeire, különösen pedig az úgynevezett *ik-es* igék ragozására vonatkozó tanulmányaim, melyeknek eredményeit a tisztelt Akadémia engedelmével volt szerencsém e helyen ismételve jeleznem, némi figyelmet ébresztettek ezen falakon belül, de itt-ott azokon kívül is. Ezen tapasztalás, valamint azon körülmény, hogy a tisztelt Akadémia sziveskedett ma is ezen a helyen egybegyülni, a mely szíveségért ezennel a legőszintébb hálámat nyilvánítani *első* kötelességemnek tartom, ösztönöztek arra, hogy becses figyelmét, vagy talán helyesebben mondva, *türelmét* ez alkalommal újra igénybe vegyem, azon reményben lévén, hogy ha nézeteim, mint sok éven át folytatott tanulmányaim kifolyásai a tisztelt Akadémia s a művelt közönség által helyeseknek nem találhatnának is, azoknak megpendítése vagy

épen tüzetesebb tárgyalása talán *más* irányban válhatik gyümölcsözővé — a tudományra nézve. Az alchymista *Böttger* aranyat keresett, s porcellánt talált fel, melynek értéke sok tekintetben felér az aranyéval. Valaki kutat ását, s ez alkalmal oly földtani, vagy régészeti felfedezésekhez juthat, melyek az eddigi világnézetet lényegesen átalakítani képesek. Példa erre Pompeji felfedezésének ismert története. S így vagyunk a nyelvtudománnyal is. Egy nyelvi tünemény, egy kérdés köti le figyelmünket s midőn annak magyarázatát, annak megoldását keressük, számtalan más kérdés tőlakodik gondolkodó elménk elé, melyeknek megoldása kitűzött célunkkal többé vagy kevésbbé szoros összefüggésben áll. Csak ekkép történhetett az, hogy az általam újra szóba hozott, úgynevezett *ik-es* igeragozás körül tapasztalt félreértések elhárításának céljából több, egyelőre látszólag oda nem vágó kérdéssel kell foglalkoznunk s ilyen a magyar *személyragok* kérdése is, mely szintén még mindig homályos pontot képez nyelvtanunk láthatárán, s ezen pont csak higgadt eszmecsere által deríthető fel. De az *eszmecsere* az eszmék tisztázását hozza létre s az eszmetisztázás szürkülete a haladásnak, hajnala a kölcsönös megértésnek.

Azonban legyen szabad mindenek előtt azon fontos elenvetésekre válaszolnom, melyek az ezen tárgyra vonatkozó multkori előadásom alkalmával kifejtett, vagy helyesebben mondva, csak megérintett nézeteim-ellenében illetékes helyről emeltettek. Ugyanis bátor voltam egyebek közt megemlíteni, hogy valamint a természetben nincsenek kivételek, úgy a nyelvben is csak *törvényekről* lehet szó, s a hol oly tüneményekkel találkozunk, melyeket a kikutatott s már fogalmilag is meghatározott törvényekre nem vezethetünk vissza, ezeket nem kellene kivételeknek, hanem egyelőre *nyílt* kérdéseknek tekintenünk és pedig mindaddig, míg az ilyen tüneményeknek *oka*it azaz *törvénye*it is megismerjük, s azokat ez utóbbiakból megmagyarázni képesekké leszünk. Ezen állításom, dacára annak, hogy én azt nem *fedeztem fel*, hanem csak *terjesztem*, ellenmondásra talált, mely ellenmondás úgy fejeztette ki, hogy a természetben is vannak kivételek s így például a betegséget nem lehet *rendes* állapotnak tekinteni, s

hogy így a nyelvben is a rendes tünemények mellett *rendhagyók*, kivételesek fordulnak elő, azon közmondás szerint: *Nulla regula sine exceptione*. Ezen nézetet nem tehetem magamévá és pedig annál kevésbbé, minthogy felfogásom szerint a betegségek az adott feltételek alapján szintoly *természetszerű* szükségességgel következnek be, mint a születés, vagy az életnek minden egyéb mozzanatai, sőt maga az élet tagadása — a halál is, melyet szintén nem tekinthetek kivételnek, hanem oly természet-törvénynek, mely minden kivételt kizár. De mondhatná valaki, itt a *nyelvről* van szó, melyben a kivételeket ignorálni nem szabad. Uraim! én magam irtam több átdolgozásban egy magyar nyelvtant, mely — a mennyire tudom — mind azon dolgokat tartalmazza, melyek más magyar nyelvtanokban foglaltatnak, sőt ezeknél még talán többet is; de ezen nyelvtanban egyetlen egy kivétel sem fordul elő. Én a magyar nyelvben nem ismerek kivételeket, csak törvényeket, vagy még nyílt kérdéseket, melyeknek megoldását keresnünk kell. De hát meglehet, hogy az én nyelvtanom, mint mondani szokás, rossz s ott van pl. *Szvorényi* nyelvtana, mely a haza majdnem minden közép-tanodájában mértékadó, s melyben csakugyan ezer meg ezer szabály s legalább tizszer ennyi kivétel foglaltatik. Tehát ezen nyelvtanban constatálva van először az, a mi szabályszerű, rendes, azaz *egészséges*, valamint az is, a mi nem szabályszerű, nem rendes, tehát *beteges*. De hát mi következik ebből? Bizonyosan az, hogy a betegségen segíteni, vagyis az úgynevezett kivételeket megszüntetni, azaz, őszintén mondva, nyelvet *csinálni* kell a végett, hogy az minden izecskéjében szabályszerű, vagy *egészséges* legyen. S ez az a mit én annál kevésbbé tudok megérteni, mennél inkább meg vagyok győződve arról, hogy a nyelvet nem szabad *csinálni*, hanem csak tanulmányozni, valamint a természetbuvárnak nem az a feladata, hogy p. mint egy olympusi Jupiter, villámokat szórjon, hanem igenis az, hogy a villámlást észlelve, annak törvényeit kikutatni s meghatározni iparkodjon. Ezen meggyőződéstől, mely azon fölven sarkallik, hogy az emberi tudás tárgyait képező összes tünemények felfogása ezen tünemények *törvényeinek* kellő ismeretén alapszik; ezen meggyőződéstől nem tudok meg-

válni különösen most, a midőn az újabb kor legszellemdúsabb embereinek egyike, a nálunk is eléggé ismeretes *Buckle* »History of civilisation« című művében még azon, a tárgyilagosságot adott tüneményeket is, melyek eddig az emberi szabad akarat kifolyásainak tartattak, mint a büntények, öngyilkosságok stb., bizonyos, a társadalmi viszonyokban rejlő s idővel talán egészen szabatosan is meghatározható törvényekre vezeti vissza.

S ez által, reményem, válaszoltam azon multkor kifejezett nézeteim ellen felhozott ellenvetésre is, hogy a nyelvcsak bizonyos határokig független az ember akaratától, önkényétől, de sok más tekintetben az ember akaratának alá van vetve úgy, hogy annak szervezetét néha-néha módosítani akarni nemcsak szabad, hanem szükséges is.

Én az ellenkező véleményben vagyok, s miután ennek alapjait már a mult alkalommal is — a mennyire tőlem kitelt — hangsúlyozni bátorkodtam, nagyon kell fájlalnom azon félreértést, melynek következtében ezen falakon belül, de azokon kívül is azt az ellenvetést kellett hallanom, hogy én az *ik-es* igéknek ellensége vagyok s azokat a magyar nyelvből kipusztítani szándékozom.

Ha *ik-es* igék vannak a magyar nyelvben, azokat se én nem pusztíthatom ki, se pedig senki más, ha pedig *ik-es* igék nem volnának a magyar nyelvben, azokat se én, se a tek. Akadémia, se az országgyűlés elő nem teremthetné.

S ezért, mert a magyar nyelvben csakugyan vannak *ik-es*, azaz oly igék, melyek a 3. egyes számú személyben *ik*-ben végződnek, azokat soha sem ignoráltam, s ezen igékre vonatkozólag csak azt állítottam s most is állítom, hogy az úgynevezett külön *ik-es* igeragozás, a mint azt Révai felállította s a mint azt azóta minden nyelvtanaink tanítják, félreértésen alapszik, melynek felderítése valahára már égető szükségé vált.

Hogy ezen külön igeragozás a nép ajkán nem él, arról meggyőződhetik mindenki, ki a néppel érintkezvén, különösen ezen nyelvtüneményre van figyelemmel. De én azt hallottam a mult alkalommal, hogy a nép csak egyes vidékeken nem tud »helyesen« bánni az *ik-es* igékkel, holott az ország leg-

több vidékein az *ik-es* igeragozás egészen következetesen érvényes . . . A fővárosban nem igen lévén alkalom a néppel érintkezni, ennek pótlásául megnéztem egyes népdal- és népmese-gyűjteményeket, melyek a haza legkülönbözőbb vidékéről valók, s meg kellett győződnöm, hogy a nép nem ismeri azon szoros válaszfalat, melyet a nyelvtanok az *ik-es* és nem *ik-es* igék közt állítottak fel. — — Ime, itt van p. *Gaal György* magyar népmese gyűjteménye II. kiadás, Pest, 1857. Kiadták *Kazinczy Gábor* és *Toldy Ferencz*. — Ebben csak felületes átlapozás mellett is a következő mondatokra akadtam:

A lesz pedig a dolgod, hogy *főzöl* és *mosol* ránk. 90. l.
Én idebent *elbújok*, te pediglen odakint. 91. l.

Ne *haragudj* pajtás. 94. l.

Mert ha nem *hozol*, a te életednek is vége lesz. 104. l.
Hallod-e te gyermek, mit *keresel* itten? 111. l.

Mivel senki sem tudott róla semmit, hogy hol *lakna* ez aranymadár 149. l.

Jól tudtam, hol jársz s mit *keresel*. 150 l.

Ne félj, boldog *leszel* örökké. 151. l.

Engem meg nem nyerhetsz, hanem ha *felkeresel*. 154. l.

A generálist kérte, hogy addig *várákozna*, míg leányának kedve leszen a férjhezmenetelre. 163. l.

Eredj oda, szerencsés *leszel*. 182 l.

Végtére még kalácsot is *ehetsz* az atyád belőle. 199. l.

És ha azt nem teljesíted, halál fia *leszel*. 200. l.

Különben nem tudom, hogy mint *teszel* reá szert. 208.

Hogy ha pedig nem *hozol*, tehát ezután ne várd többé semmi kegyelmemet. 214. l.

És mondja neki, hogy ne *feküdjön* ott. 218. l.

És kérdi, hogy *enne*-e valamit. 219. l. stb. stb.

Megnéztem a magyar népköltési gyűjteményt is, melyet Arany László és Gyulai Pál adtak ki, s ebben is rövid lapozgatás után ilyeneket találtam:

»Testem a Testeddel Egy sirban *nyugodjon* I. köt. 164. l. (Eger).

»Jaj, ereszsz el, mert *lerogyok*. I. köt. 209. l. (Nógrád-egye).

»Én is a tarkából veszek, egy darabbal *megelégszek*. I. köt. 211. l. (Bihar megye).

»Szeretők szive meg ne *háborodjon*. I. köt. 212. l. (Háromszék).

»Hogy ne *boszankodnék!* I. köt. 13. l. (Debreczen).

»*Kérjél* egy szót. (u. o. 19. l.).

»Ne *lármázzál*. (u. o. 21. l.).

»Nagyon *hozudnék*. (u. o. 23. l.).

»*Nyugodj* el én magzatom.« I. köt. 41. l. (Székesfejérvár).

»*Ugorj* egyet. I. köt. 352. l. (Gyermekjáték).

Nekem hagyjatok békét, hagyj *alugyak*.

Mint egy szegény öreg pásztor *nyugodjak*. I. köt. 66. l. (Pásztorjáték. N.-Bánya).

Minden ember *ugorjon*; 73. l. (Mindszent, Csongrád).

Én oda künn *ázok, fázok*. 77. l. (Pásztorjáték. Borosháza).

Foggál kövér báránykát, minden ember *ugorjon*. 81. l. (Mindszent. Orosháza).

Félre bánat, bú; *egyen* meg a szű. 303. l. (Debreczen).

Mit *keresel* abban a szűnyogtojás rántottában. 468. l. (Szilágyság).

Csak *igyon* a szegény diák bűvába. 310. l. (Sárospatak).

Vizet *inna*, vize nincs. II. k. 44. l. (Csongrád).

Meghalok, ha meg nem *házasodok*. II. k. 38. l. (Csongrád).

De ezeknek ellenében talán lehetne mondani, hogy ha a nép nem gondol is a *Révai* felállította elmélettel, mert iskolába nem járván, nem ismeri, azért azt nekünk bántanunk nem szabad, mert az *irodalmi* nyelv az *ik-es* ígék külön ragozásával már teljesen megbarátkozott s azt következetesen használja. Ezért bele tekintettem egyes legelső rangú íróink munkáiba s tapasztaltam, hogy ezek sem voltak hajlandók, a magyar nyelvré csak félreértésből ráerőszakolt

ezen szabályoknak oly mértékben engedelmeskedni, mint azt nyelvtanaink szerint lehetne gondolni. Ime itt egynehány példa:

»Ott *vergőde* Lajos, rettentő sorsu királyunk!« Mohács. Kisfaludy Károly.

Ugyanott: »Egységünk történ, törve *hanyatla* erőnk.«

Ugyanott: »Félhold *kérkede* szét városi tornyairól.«

»Kedves hazája *tün* fel képzetében.« Honvagy. Kisfaludy K.

»A végtelen határoz, merre *nézel*.« Szász Károly.

»S immár a végső jel is *letűne* lassan.« Madács »Télen« költeménye.

»Ne *botránkozz* meg jámbor olvasó.« Gyulai »Széchenyieskedők.«

»*Megemlékezz*, hogy vannak istenek.« Vörösmarty, az »úri hölgyhöz«.

»Szeretnéd, hogy nyugton *alhass*.« Tompa, »Etele hun királyról.«

»*Imádkozz* te rózsám, jö istennek.« Tompa.

»Ősz vagy te, az emlékezet, mely élni *vágyssz* a sírok szélén. Gyulai P.

»Alig tudja, hogy *lehajol*, szakaszt két viragot. Gyulai P.

»*Dolgoznék*, ha *dolgoznék*.« Petőfi.

»Oh leány! mért *tűnsz* fel.« Petőfi.

»Menj a patikába s *iparkodj*.« Petőfi.

Azonban *venio ad fortissimum virum*. Mindnyájan elismerjük, hogy még nem volt és nincs magyar író, ki a magyar nyelv gyakorlati kezelésében is oly annyira jeleskedett volna, mint hazánk első rangú költője, Arany János. S ezért újra megnéztem: »Buda halála« című páratlan eposzának legelső énekeit s már ott is a következő mondatokra akadtam:

»Józsanság hidegen *csúsz* rajta.« 18. l.

»*Nyilj* hát, teljesejjél, én rózsám, virágom.« 56. l.

»Mig az ember szélyel nézne, szemök elől *elenyészne*.« 72. l.

»Földbe *lújjon?* elsülyedjen. 76. l.

- »Bátya! ne felejtkezz!» 105. l.
 »Vén ember, ne alagy.» 119. l.
 »Poharunkban vérré a lakoma váljon.» 124. l.
 »A mely nap Etele megvála Budától.» 137. l.
 »Fölugra, döfölvén botjával a földet.» 141. l.
 »Mint seb, ütéskor nem, azután szok fájni.» 147. l.
 »Ha beteg vagy, hát feküdj le.» Arany »Zách Klára.«

Mi következik mindezekből? Vagy az, hogy se a magyar nép nem tud magyarul, se *Kisfaludy*, se *Vörösmarty*, se *Szász Károly*, se *Petöfi*, se *Gyulai Pál*, se *Arany János*, tehát *senki*, vagy pedig, hogy a magyar nyelv-tanok nem tudnak magyarul, s hogy e szerint vagy legelső rangú íróink munkáit, vagy pedig nyelvtanunkat javítanunk kell.

Én ez utóbbit tartom *célszerűnek*, sőt *szükségesnek* is, s ez oka annak, hogy bátorkodtam ez ügyben felszólalni s a tisztelt Akadémia türelmét már most harmadszor is igénybe venni.

Azonban nem szabad sietni! mert még egy ellenvetésre kell felelnem, mely szintén jogosultnak látszik s azon véleménynek kifolyását képezi, hogy vannak igék, melyek *ik-esek* s egyuttal nem *ik-esek* is, s innen magyarázható azon körülmény, hogy legjelesebb íróink is, p. a *foly* igét, majd *ik-esnek*, majd nem *ik-esnek* tartják s így használják is. Tisztelt Akadémia! Ez ismét egy homályos pont, melynek felderítése nyelvünk, irodalmunk érdekében el nem odázható.

Türelmet kérek! Nyelvtanunk azt mondja, hogy 1-ször: az *ik-es* és nem *ik-es* igék közt évszázadok óta oly szoros válaszfal létezik, melyen túllépni nem szabad; s 2-or ugyanazon nyelvtanunk azt mondja, hogy vannak igék, melyek ezen szoros válaszfallal nem gondolnak s kényök-kedvök szerint ezen ellenséges táborok egyikébe vagy másikába mehetnek át, a nélkül, hogy azt valaki rossz néven vehetné, vagyis, hogy ez által az ige-alak értelme módosítást szenvedne.

Ilyen, állítólag szabadalmazott igék p. *foly*, vagy: *folylík*, *romol* vagy *romlík*; *bomol* vagy *bomlík* stb. vagyis vannak igék, melyek *ik-esek* is, meg nem is. Ez majdnem annyit tesz, mint »ha akarom vemhes, ha akarom nem vemhes.«

A ki tisztelt hallgatóim közt ezen körülményt *komolyan* fontolóra veszi, bizonyosan azon gondolatra jön, hogy hát kár az *ik-es* igeragozás kérdéséről tovább beszélni, mert az már meg van oldva.

Mert ha: *folyok* annyit jelent mint *folyom*, és *folyasz* annyit mint *folyol*, és *foly* annyit mint *folyik* stb. miért nem jelenthetne *eszek* annyit mint *eszem*, *egyen* annyit mint *egyék* stb. azaz: miben áll azon évszázadok óta divatos s állítólag a magyar nyelv természetében gyökeredző »lényeges különbség« az *ik-es* és nem *ik-es* igeragozás közt? vagyis határozottabban mondva, mi az oka annak, hogy nyelvtanainkba ilyen kirívó ellentmondás becsúsztatott?

Kimondom egyszerűen: ez az egész ellentmondás *félreértésen* alapszik s annak kifolyása.

Révai korában még nem létezett a valóban tudományos nyelvtan alphája, t. i. a *hangtan*. Hangtan nélkül pedig a nyelvészet az, a mik volnának ma is a természettudományok vegytan nélkül. S így történt, hogy a különben igen finom nyelvérzéssel bíró *Révai* látván, hogy a nyelvben ilyen alakok fordulnak elő: *írsz*, *vársz*, *kérsz* stb. s így *ír*, *vár*, *kér* stb. de ezek mellett: *aluszol*, *fekszel*, *iszol* és *aluszik*, *fekszik*, *iszik* stb. azon gondolatra jött, hogy azért mondjuk: *aluszol*, *fekszel*, *iszol*, mert a 3. személyben mondjuk: *aluszik*, *fekszik*, *iszik*. És itt rejlik a félreértésnek gyökere, mely félreértést fel kell derítenünk.

A kik nyelvtanokkal kiöltödtünk, s az azokban föllállított mindenféle categoriákhoz és schemákhoz hozzá szoktunk, alig vagyunk képesek megszabadulni azon nézettől, mely szerint egyes szóalakokat sokkal fontosabbnak tekintünk, mint másokat. Így p. a *névszóknál* az úgynevezett *nominativust* mintegy *urnak* szoktuk tartani, mely a többi névszói alakoknak parancsolni látszik. Pedig ez téves nézet. Már maga a magyar nyelv története is mutatja, hogy a névszók eredeti alakja sok esetben nem a nominativusban, hanem más kategoriák alatt keresendő: p. nomin. *ló*, accusat. *lovat*, többes szám: *lovak* stb. Könyvü volna kimutatni, hogy ezen két törzsalak közt az utóbbi alak eredetibb, mint az előbbi. Így vagyunk az igékkel is, a melyeknél szintén haj-

landók vagyunk a jelentő mód jelen idejét s — a mi különösen a magyar nyelvet illeti — a 3. egyes számú személyt mértékadónak tekinteni; mintha ott rejlene azon tiszta törzs-alak, mely a többi meglevő és meglehető alakok alapját képezi. Pedig ez is másképen van, miről meggyőződhetünk, ha ilyen és hasonló igéket veszünk tekintetbe: *lesz, leszén, tesz, teszen, hisz, hiszen*, stb. vagy pedig *jön*, vagy *hi, ró* stb. melyek világosan mutatják, hogy csak másodlagos képződmények, tehát az egész igeragozási rendszer alapját nem képezik, mert íme ott találjuk a következő alakokat *levél, tevél, hívé*, nem pedig *leszél, teszél, hiszél*; ott *lettem, tettem, hittem*, nem pedig, *lesztem, tesztem, hisztem* stb.

A szóalakok mind önálló s egymástól független individuumok, melyek közt teljes jogegyenlőség uralkodik, úgy hogy mindegyikük csak azon törvényeknek kénytelen hódolni, melyeket általában a nyelv hangtana szab elibök.

S mi következik ebből? Az, hogy nem azért mondjuk a 2. személyben: *aluszol, eszel, iszol*; mert a 3. személyben mondjuk *aluszik, eszik, iszik* — a 2. személy nem gondol a 3. személylyel; hanem igenis azért mondjuk: *aluszol* stb. nem pedig *aluszasz*, mert a dissimilatio szerint *sz* után a nyelv inkább kedveli az *l* személyragot, mint a *fogalmilag* hasonló *de hangtanilag* kevésbé odavaló *sz*-et; — holott ismét azt mondjuk: *bomlik* s mindamellettt inkább *bomlasz*, nem pedig *bomlöl*; mondjuk ugyan *elválík*, s mégis *elválisz*, nem pedig *elválöl* stb. miket az előadottak után tovább fejtegetnem nem szükséges.

De azt is hallottam, hogy ezen felfogás alapján az *ik-es* ragozás egészen megszűnne, pedig ennek nem szabad történni, miután ezen alapszik egyrészt az *átható* és nem *átható*, másrészt a *cselekvő* és *szenvedő* igék közti különbség.

Itt tehát ismét két kérdéstről van szó. Az első ez: Ha az *ik-es* és *nem ik-es* igeragozás közti különbség nem tartatik fenn, akkor az *átható* és nem *átható* igék közti lényeges különbség elsimittatik; azaz concret példában: *tör* annyit tesz, mint *frangit*, *török* pedig annyit, mint *frangitur*. De ebből azt következteti a nyelvtan, hogy *törsz* annyit tesz, mint *frangis*, és *töröl* annyit, mint *frangeris*, s így *török* annyi

mint *frango*, és *töröm* annyi mint *frangor*, s ez mind azért van így, mert az *ik*-ben rejlik a *nem átható*, vagy visszatérő jelentés.

Azonban ha ez csakugyan így van, akkor nem foghatjuk fel, hogy vannak *nem-ikes* igék, melyek nem áthatók, p. *áll, ül, megy, jár* stb. s vannak *ikes* igék, melyek áthatók; p. *eszik, iszik, cselekszik*, stb. De eltekintve ettől, ha az ige *nem átható*, vagy *visszaható* jelentése az *ik* ragtól függne, mint p. a *lehetőség* fogalma a *hat (het)* képző által fejeztetik ki, teljes jogunk van kérdezni, vajon, miért szerepel ezen, oly nagy fontosságú *ik* csak a harmadik személyben, nem pedig az 1. és 2-ikban is, a hol a visszahozó jelentés megjelölése ép oly szükséges, mint a 3. személyben; azaz ha mondjuk: *várhatok, várhatsz, várhat*; miért nem mondjuk: *töríkek, töríkesz, törík, töríkünk, töríktek, töríknék*. S ebből is látszik, hogy a visszatérő jelentés képviselője nem az *ik*, mely csak a harmadik egyes személyben fordul elő, sőt sokszor ott sem, (pl. ha emlékezünk azon példákra, melyekre ez előtt néhány perczcel bátorkodtam hivatkozni,) hanem az *átható* vagy *visszatérő* jelentés más mozzanatoktól függ, melyeknek az *ik* raggal semmi közük sincs. S ezen mozzanatok képezik a mondat többi részei, nem pedig az *ik* rag.

De nem igaz! Így fogják mondani sokan t. hallgatóim közül. »Hiszen az *ikes* igeragozás nemcsak az által különbözik szorosán a *nem-ikes*-től, hogy a 3. egyes-számú személyben *ik*-kel bír, hanem az által is, hogy régi idők óta s ma is a nyelvtan szerint a következő schemát követi: I. személy *m*. p. *aluszom*; II. személy I p. *aluszol*, III. személy k p. *aluszik*. S így vagyunk a többi időkben is. Félmult: *aluvám, aluvál, aluvék*; így a kötmódban *aludjam, aludjál, aludjék*; a feltétes módban: *aludnám, aludnál, aludnék* stb.

S így a nyelvtan szerint a *személyragok*ban, azaz az első személyü *m* és a 2. személyü *l*-ben rejlik azon széles örvény, mely az *ikes* igéket a *nem-ikes*-ektől elválasztja. Mindennek előtt feltűnő, hogy ezen nagyfontosságú különbség az *ikes* és *nem ik-es* igék ragozása közt csak is az egyes számban érvényesítette magát, mert ismeretes dolog, hogy a többes számban a kettő közt semmi különbség sincs; mert egyaránt

mondjuk: *bomlunk, bomlottok, bomolnak*, mint *várunk, vártok, várnak*; s így minden módban és időben. Még feltünőbb az, hogy még az egyes számban is az úgynevezett múlt időben a két igeragozás közt semmi különbség nincs; mert mondjuk *vártam, vártál, várt*; s mondjuk: *aludtam, aludtál, aludott*. Tehát hol van az a lényeges különbség, mely még szevedő igealakjaink lételet is veszélyezteti? Felelet: Az egyes számú első személyben, melynek ragja az *ikes* igéknél *m*, s a 2. személyben, melynek ragja ugyanazon igéknél *l*. Vagyis *m* és *l* ragok azok, melyek az *ikes* igék kiváltságát, privilegi-umát képezik s ezt is csak két időben s ezt is azok után, a miket bátorzkodtam elmondani, nem minden esetben. De hát, ha ez nem is volna így; okunk van kérdezni, vajon az *m*, mint első, az *l* mint második személyrag *fogalmi* szempontból tehet-e lényeges különbséget az átható, nem-átható, cselekvő és szenvedő igék közt? — Nem! És pedig mindenek előtt azért nem, mert az *m* mint első, és az *l* mint második személyrag ott is fordul elő, a hol *ikes* igékről szó sincs. Az *m* ott van az *egyszerű*, vagy mint mondják, határozatlan igeragozási rendszer múlt idejében: p. *vártam*; — ott van az *egész tárgyi*, vagy *határozott* igeragozási rendszerben, hol az első személy ragja minden módban és időben kivétel nélkül *m*; p. *várom, várám, várjam, várnam*; mindenütt *m*. Ezen ragra nézve tehát semmi kiváltságra nem tarthat igényt az *ikes* igeragozás; s úgy vagyunk a második személyraggal is, mely a nyelvtanok értelmében az *ikes* igéknek sajátos tulajdonát képezi azért, mert *l* alakban járul hozzájuk. De eltekintve mind attól, a mit eddig is ezen személyragra nézve elmondani bátorzkodtam, különösen pedig a *dissimilatio* törvényétől, ki mondhatja azt, hogy az *l* rag az *ikes* igék kiváltságos sajátosága? Hát az *egyszerű* ragozású félmúlt *várál*, múlt: *vártál*, óhajtó *várnál* s hasonló igealakokban nem az *l*-e az, a mely a második személyt képviseli; pedig minden igénél, még azoknál is, melyek a nyelvtan szerint nem tartoznak az úgynevezett *ik*-esek sorába? Hogy lehet tehát mondani, hogy az *l* mint a második személy ragja *jellemzi* az *ikes* igéket? midőn ezen *l* az egyszerű igeragozásban is minden időben hasonló functióval bír, csakis egyetlen egy esetben,

t. i. a jelenidőben nem, a hol, — bár szintén nem mindig — *sz-szel* váltakozik.

Mind az *sz*, mind az *l* a második személy képviselői s ez az ő feladatuk, és pedig sem több sem kevesebb.

Irsz, annyit jelent, mint *scribens tu*, és *aluszol* annyit mint *dormiens tu*. Mind a kettő *személyrag*, a melyeknek más feladatuk nincs, mint az, hogy az igerörzs által kifejezett fogalomnak a 2. személyre való vonatkozását jelezzék.

Épen így vagyunk az első személy ragjaival. Ezek egyes esetekben *k*, más esetekben *m* alakjában fordulnak elő: *irok* = *scribens ego*; *irtam* = *scribens fui ego* stb. Itt is a *k* fogalmilag, azaz jelentésére nézve sem többet, sem kevesebbet nem tartalmaz, mint az ige fogalmának az első személyre való vonatkozását. S így vagyunk az *en* és *ik* ragokkal is. *Teszem* annyit jelent mint *faciens ille*, s *folyik* annyit, mint *fluens ille*; — *irjon* = *scribat* (ille) és *aludjék* = *dormiat ille*.

Azaz a *k* és *m* az első személyben; az *sz* és *l* a második személyben; az *n* és *k* a harmadik személyben nem egyebek, mint *személyragok*; vagy egészen népszerűen mondva: a *k* és *m* fogalmilag annyit és csakis annyit jelentenek, mint ma az önálló névmás *én*; az *sz* és *l* fogalmilag csak annyit, mint az önálló névmás: *te*; s az *n* és *k* a harmadik személyben csakis annyit, mint az önálló névmás: *ő*, vagy *ön*.

Mínthogy pedig ezen személyragoknak más feladatuk nincs s nem is lehet, mint az, hogy a logikailag és nyelvtanilag adott három személy közti különbséget jelezzék, tévesnek kell tekintenem azon nézetet, mely *Révai* nyomán az igeragozás különböző rendszereinek felállítását épen a személyragok különböző hangtani alakjaira fekteti, s így az *átható*, és *nem-átható*, *cselekvő* és *szenvedő* igék ragozása közti különbséget épen s úgy szólván egyedül a személyragoknak tisztán fonetikai különbségében keresi.

Uraim! nem a *személyragok* azok, melyek által az épen említett, s más még nem említett *igenemek* egymástól különböznek, — a mit az eddig elmondottak után talán nem kell tovább bizonyítgatnom — hanem egészen más nyelvi momentumok, melyeknek alaposabb és bővebb kifejtése ismét

egy új tanulmányozást tesz szükségessé, vagy is egy új nyelvészeti kérdés megoldását kívánja.

Ezen meggyőződésben megerősített azon ellenvetés is, melyet multkor ezen a helyen hallottam, hogy t. i. a latin nyelvben is négy igeragozási forma van, melyeket nem szabad összezavarni egymással; ezek, mint tudjuk: *amo, amas, amat, stb; doceo, doces, docet; lego, legis, legit; audio, audis, audit* s így tovább. Ez igaz! de ez a tény épen az én nézetem mellett szól, nem pedig az ellen. Méltóztassanak csak még egyszer komolyan megtekinteni ezen négyféle latin igeragozást, s meg fognak győződni arról, hogy az azok közt fenforgó különbség csakis a *törzsek* különbségén, nem pedig a *személyragokén* alapszik. Hisz a személyragok mind a négy igeragozásban *ugyanazok*, a mint azt bármely — még a legsilányabb latin nyelvtanban is lehet látni.

S így a magyar nyelvben is a különböző *igenemek* (mink az *átható, visszatérő, cselekvő, szenvedő, ható, tétető* stb.) közti különbség jellemzését nem a személyragokban kell keresnünk, melyeknek, hogy úgy mondjam, a nyelv háztartásában egészen más feladatuk van, mint az *igenemek* meghatározása — s e szerint az *átható* és *nem átható*, a *cselekvő* és *szenvedő* jelentés közti különbséget szintén nem szabad a személyragokban keresni, azaz igen röviden mondva, vagyis inkább csak ismételve azt, a mit már a mult alkalommal bátorkodtam kijelenteni:

»Az úgynevezett *ik-es* igék számára Révai óta divatozó *külön* igeragozási rendszer félreértésen alapszik s már az eddig elmondottak után is ép oly kevéssé jogosult, a mint nem volna jogosult azon nyelvtanirónak eljárása, a ki p. ezen és hasonló igék számára: *hiszen, leszen, teszen* stb. Imperfectum: *hivék, tevék, levék* stb. Perfectum: *hittem, tettem, lettem* stb. Parancsoló: *higgyek, tegyek, legyek* stb. stb. egy külön igeragozási rendszert akarna felállítani.

Azonban meglehet, sőt valószínű is, hogy mindazok, a melyeket eddig a szóban levő tárgyra ezen a helyen elmondani bátorkodtam, még mindig nem képesek igen tisztelt hallgatóimat nézeteim helyességéről meggyőzni, s minden tekintetben megnyugtadni. Hisz' tudom, hogy itt oly elmé-

letről van szó, mely homlokegyenest ellenkezik azon ismeretekkel, melyekkel évek óta megbarátkoztunk, melyek iskolai visszaemlékezéseinkkel, ifjúságunk kedvesebb napjaival, a lélektani törvények szerint, a legszorosabban összefüggnek. S az ilyen, mintegy életünk multjával összenőtt nézektől elválni magamnak is nehezemre esett, s azért tudom, hogy bizonyosan másokra nézve is nehéz, s sok esetben talán lehetetlen dolog.

De mellözve ezen körülményt, meglehet, sőt valószínű az is, hogy előadásom hiányos voltának kell tulajdonítani, ha nem voltam képes t. hallgatóimat az ezen tárgyra vonatkozó nézeteim helyességéről oly mértékben meggyőzni, mint a milyenben ezt nyelvészetünk s közmívelődésünk érdekében óhajtottam volna. Meglehet, sőt valószínű, hogy az a mit elmondani bátorkodtam, ismét *új ellenvetéseket, új kérdéseket* fog támasztani, a melyeknek megoldása szintén *új tanulmányozásokat* kíván, de a melyeknek megtételét — menyire tőlem kitélik — szívesen vállalom magamra.

IV.

(Olvastatott a m. Tud. Akadémia 1872. június 30-ki ülésén.)

Mióta legelőször szerencsém volt a tisztelt osztály előtt az úgynevezett *ik-es* igeragozásra vonatkozó igénytelen nézeteimet elmondani, azóta mintegy 5 hónap múlt el, és ezen idő alatt tudtommal nem találkozott senki, a ki vagy ezen a helyen, vagy a komoly sajtó terén a megpendített kérdéshez hozzá szólott, azaz állításaimat czáforgatta volna. Meglehet, hogy feleslegesnek tartották beavatkozni egy oly nyelvtani kérdés ujjonnan történt megpendítésébe, mely kérdés — nézetök szerint — Révai óta már régen és pedig az egész magyar világ legnagyobb meglegedésére szerencsésen van megoldva s melyet újra bolygatni már most *valóságos bűn*; mind e mellett meglehet az is, hogy sokan azért nem szólaltak fel, mert a dologról újra és pedig komolyan kezdtek gondolkodni. Vártam az ellenvetéseket, de nem találkoztam

azokkal, s így, ha ez ügyben még egyszer ezen a helyen felszólalni bátorkodok, ez azért történik, mert először a szónyegen levő kérdésnek indítványoztom eldöntése a tisztelt Akadémia részéről még nincsen elfogadva — a mit pedig nyelvtanunk s általában véve hazai közművelődésünk érdekében sürgetni jelenleg is hazafiúi kötelességemnek tartok, — s másodsor, mert időközben a fővárosból szüntűgy mint a vidékről keltezett több levél érkezett hozzám, melyeknek beküldői őszinte örömmel üdvözlük az ez ügyben történt fellépésemet és erélyes kitartásra szólítanak fel. Sőt kaptam egy becses kéziratot is, melynek szerzője egy buzgó nyelvészünk, Takács István úr, ki e kérdéssel már egy évtizeddel ezelőtt alaposan foglalkozott s kinek erre vonatkozó nézeteire vissza fogok térni. — Azonban mind e mellett nem hagyhatom figyelem nélkül egyik helybeli lapnak a »Pester Lloyd«-nak legutóbbi előadásomra vonatkozó azon helyes — bár talán fölösleges — megjegyzését, mely szerint én az *ik-es* igeragozás revisiójánál a *nyelvjárások* és az irodalmi nyelv közti különbségre nem voltam volna oly tekintettel, mint a minőt az valóban megérdemel. S ez csakugyan azon pont, mely — kérdésünkre vonatkozólag is *homályosnak* látszik s ezért részemről felderítést igényel.

Mi az *elő* nyelv s mi az *irodalmi* nyelv? Az elsőt megismerhetni az úgynevezett nyelvjárásokból, az utóbbit az írott vagy épen nyomtatott kiadványokból. Az *elő* nyelv hasonlít a tovább és tovább hullámozó folyamhoz, míg az *irodalmi* nyelv azon jégréteget képezi, mely a folyam fölött merevedett meg. Tovább folytatnám ezen összehasonlításokat, ha nem tudnám — a mit tudnom igen nagy öröömre esik, — hogy Müller Miksa: »Wissenschaft der Sprache« című munkája — melyben egyebek közt a nyelvjárások és irodalmi nyelv közti különbség ép oly számos mint érdekes történeti tényekkel van illusztrálva — hogy mondom ezen munka nálunk s különösen a fővárosban mindinkább tágasabb körökben terjedez s így a nyelvtudomány jelenlegi irányának nálunk való meghonosítását hathatósan előmozditja. S ha ezt nem tudnám, kötelességemnek tartanám elmondani, hogy a nyelvnek valódi és természetes élete a nyelvjárásokban tenyészik s hogy téves

nézet az, mely az *irodalmi* nyelvet egyedül mértékadónak, a nyelvjárásokat pedig *elkorcsosulásnak* tekinti. Én — s okom van reményleni, hogy nemcsak én — azon nézetben vagyok, hogy egyrészt a nyelvjárásokban élő és másrészt az irodalmilag megállapított nyelv közt azon különbség van, hogy az első, azaz az élő nyelv *természeti termék* (Naturproduct), a másik, azaz az irodalmi nyelv pedig *műtermék* (Kunstproduct); az első *öntudatlan*, a másik *öntudatos* szüleménye az emberi szellemnek.

S így egyrészt a nyelvjárásokban *élő*, s másrészt az *irodalmi* nyelvre is ugyanazon categoriák alkalmazhatók, melyekkel általában véve a *természeti* tünemények és a *művészi* termékek egymással való összehasonlításánál szabad, sőt *kell* is élnünk.

A művészet *idealizálja*, eszményíti azt, a mi a természetben *adva* van, de midőn ezt teszi, akkor nem mer az adott tüneményekre oly dolgokat erőszakolni, melyek természetökkel ellenkeznek. *Laokoonnak* nincsen három vagy négy vagy több karja; — a medicei Venusnak nincs két vagy több orra, vagy három szeme; — a budapesti lánczhid orozslánainak nincs ugyan nyelvök, de több tagjaik sincsenek, mint a mennyivel az afrikai orozslánok birnak. — S így vagyunk a nyelvekkel is. Az irodalmi nyelv, mint műtermék, mint elvont (abstract) tünemény nem vesz fel magába mindent, a mi a természetben, az az a nyelvjárásokban *adva* van, hanem azért nem is szabad neki a nyelvre octroyálni oly dolgokat, a melyek a természetben, azaz, az élő nyelvben jogosult basissal nem birnak.

S ilyen octroyálás nemcsak *nézetem*, hanem már most tudományos *meggyőződés*em szerint is, a magyar *ik-es* igeragozás akar lenni.

Volt Németországban idő, s pedig nagyon sokáig tartott ezen idő, midőn az ilyen igerhajlítást: *binde*, *band*, *gebunden* szabályellenesnek, *rendhagyónak* tartották csakis azért, mert pl. *loben* így hajlittatik *lobe*, *lobte*, *gelobt*. S ennek daczára még sem győzhetett azaz elmélet, mely szerint a *binde* igtét is így kellene viszonyítani: *binde*, *bindete*, *gebundet* stb.

S itt vannak azon határok, a melyeket a természet a művészetnek s így az *elő* nyelv az *irodalmi* nyelvnek elébe szab, s melyeket átlépni nem szabad. A művészet *eszményít-heti* azt, a mi adva van; sőt ezt kell is tennie, de octroyálni nem áll jogában. S így vagyunk az irodalmi nyelvvel is, mint műterméssel. — Azonban engedje meg kegyesen a tisztelt osztály, hogy ez alkalommal elmondjak valamit, a mi már régóta nyomja szívemet, s a minek elmondása a mint egyrészt a szóban levő kérdéshez tartozik, úgy másrészt általános tudományos szempontból sem érdektelen.

Vegyük a dolgot szigorúan concret oldaláról. Hogy tovább ne menjek, előbb azon kérdéssel foglalkozok, hogy hol beszélnek pl. jól németül?

Bécsben máképen beszélnek mint Berlinben, s itt másképen mint Münchenben vagy Hamburgban, s így tovább; azaz, a figyelmes utazó Németország majdnem minden fővárosában s más-más vidéken más-más nyelv-árnyalattal fog találkozni. S daczára mind ennek a Németország legkülönbözőbb vidékein született vagy ott lakó írók *irodalmi* nyelve *egy és ugyanaz*.

A ki megérti a weimari hősöknek, *Herder*, *Wieland*, — *Schiller*, — *Goethének* nyelvét, azelőtt nem maradhat érthetetlen a sváb *Umland*, a magyarországi születésű *Lenau*, a bécsi *Grillparzer*, vagy a schleswig-holsteini *Hebbel*, vagy a lübecki *Geibel*, vagy pedig a volt triezsi tanár *Hamerling Robert* nyelve sem. S így vagyunk hazánkban Magyarországon is. Tessék a magyarországi hegyközi lakosok nyelvét megfigyelni s azután a síkságot beutazni, s az eredmény bizonyosan nem lesz más, mint az, hogy majdnem minden vidéken más meg más nyelv-árnyalattal találkoznak, mely nyelv-árnyalat a legújabb földrajzi fölfogás szerint az éghajlati s általában azon physikai föltétellekkel van szoros összefüggésben, a melyek közt az illető nép-töredék él.

Hol beszélnek tehát *tisztán* vagy *jól* németül? s hol beszélnek *tisztán* vagy *jól* magyarul?

Ezen kérdésre tisztelt hallgatóim legtöbbjei úgy fognak válaszolni, hogy régi dolog az, miszerint azok kezelik *legjobban*, vagy — ha úgy tetszik — *legtisztábban* a nyelvet, a

kik annak használatábanaz illető irodalmi nyelvhez legközelebb járnak. És ezen felfogás — téves.

Schiller, *Goethe* stb. sohase beszélhettek úgy, a mint írtak.

Vörösmarty, *Petőfi*, *Arany*, *Gyulai* stb. sohase volnának képesek élő szóval ejteni ki mind azt, a minek írásjegyek által történt kifejezésében még a legtávolabbi nemzedékek is fognak gyönyörködni.

El voltam készülve az általános megütközésre s ép azért türelemért esedezek, mert itt nem a nevezett nagy férfiak szónoki vagy *előadási* képességéről, hanem az általános érvényes *physiologiai* törvényekről van szó s csakis ezen törvények szempontja jogosít fel mindazokra, a melyeket épen elmondani bátorkodok.

A nyelvtanilag idomított elmék azon nézetben vannak, hogy pl. a német nyelvben csak egy *a* és két vagy három *e* van s hasonlóan a magyarban is nyelvtanilag két *a*-t és mintegy három *e*-t szokás megkülönbözteteni: — a nyílt, zárt, és közlő *e*-t. S mind ez *physiologiai*lag *másképen* van.

Mindnyájan tudjuk, hogy a fénysugár, mint minden színek kuforrása, az üveghasáb által különösen *hét* egymástól határozottan megkülönböztethető színre oszlik szét s mégis mindnyájan tudjuk, hogy a valóságban létező színek, s szín-árnyalatok száma *végtelennek* mondható. Így vagynnk a nyelv legegyszerűbb elemeivel, a szóhangokkal is. A szóhangok árnyalatainak sokasága szintoly végtelen a nyelvben, mint a színek különfélesége a természetben.

Az *a* és *o* közt, ez utóbbi és *u* közt, vagy pedig a *media*, *tenuis* és *aspirata* közt a hangoknak kiszámíthatatlan középfokai fordulnak elő; épen úgy mint a *kék-* és *ibolya-*színt közvetítő színárnyalatok számát nem lehetséges meghatározni. S ime ezen a nyelvben adott, számtalan hang irányában áll az *írás*, mint egynehány — s különösen a magyar nyelvre vonatkozólag — mintegy 25 látható jegynek, azaz betűnek rendszere. Hogyan volna képes ezen egynehány jegy hiven visszatükrözni, vagy legalább csak megközelíteni is a valóban létező hangok megszámlálhatatlan mennyiségét? Nem két *a*, nem három *e* van a magyar nyelvben, hanem számtalan *a* és számtalan *e*, úgy hogy

másképen hangzanak ezen hangok akkor, ha az első, azaz *hangsúlyos* szótagban fordulnak elő, és másképen, ha hangsúlytalanok; — másképen a *torokhangok* előtt vagy azok után, s másképen fog-vagy ajakhangok előtt és után stb. úgy hogy ha egy finom hangérzéssel bíró nyelvbuvár, a ki — talán szerencséjére semmi féle magyar nyelvtant nem tanult volt meg — hazánk különböző vidékeit beutazná, a magyar nyelvben nem két vagy három *a*-t, nem két vagy három *e*-t, hanem sokkal több hasonló hangot különböztetne meg, úgy mint *Schleicher*-rel történt ez, a ki az 50-es években a bécsi közoktatási minisztérium által Litvániába küldetett ki a végett, hogy a kihalt félben levő, s mégis a nyelvészetre nézve több oknál fogva oly annyira jelentékeny litván nyelvet grammatikailag határozza meg — s ki ezen feladatának híven akarván megfelelni, minden elfogultság nélkül észlelte a nyelvet s ezen észlelése alapján egy egész tucat *e*-t különböztetett meg külön jegyek által, s hány *e* van még ezen nyelvben, a melyeket *Schleicher* nem vett észre, vagy megjelölni nem volt képes?

S így vagyunk általában minden nyelvvel s saját hazai nyelvünkkel is, melyben szintén az általános physiologiai törvények érvényesítették magokat, ha mindjárt vonakodnánk is azokat elismerni s nyelvtanainkban is kellőképen méltányolni. Ilyen törvények közé tartozik pl. az, hogy a kihangzásban, azaz a szó végén az úgynevezett media (pl. *b*, *d*, *g*.) ki nem fejezhető, mert ezen a helyen csak tenuist (*p*, *t*, *k*.) vagy aspiratát (*ph*, *th*, *ch*) lehet hangoztatni. S e szerint írhatunk ugyan így *lomb* t. i. *b*-vel; *láng* *g*-vel, *had* *d*-vel, de ezen szokat csak úgy ejthetjük ki mintha az elsőnek véghangja volna *p*; (tehát *lomp*), a másodikénak *k* (tehát *lánk*), s az utolsó-nak *t* (tehát *hat*).

S kicsoda képes kimondani egy mediát tenuis előtt; pl. *dobtam* *b*-vel; *mozogtam* *g*-vel stb., vagy pedig egy tenuist media előtt, pl. *botban* *t*-vel; *ablakban* *k*-val, stb. S mind ezeket írjuk *igy*, daczára annak, hogy azokat *igy* kimondani nem vagyunk képesek. S a »Lloyd-ot« írjuk két *l*-lel az előhangban, s kicsoda képes ezen a helyen a két *l*-t kiejteni? Senki.

De tartanom kell attól, hogy az imént felhozottak, mint

általánosan ismeretes dolgok megérintése által csak vesztegetem az időt, melyet csakugyan a függőben levő kérdés végleges megoldásának megkísérlésére kell szánnom. Szolgáljon mentességemül ez ügyben azon körülmény, hogy épen ezen általánosan ismert s kirívó példák megemlítése által bátorkodtam a tisztelt osztály figyelmét azon lényeges különbségre irányozni, mely, hogy ez alkalommal tovább ne menjek, már *hangtani* tekintetben is az élő nyelvet az írás által jelzett nyelvtől elkülöníti.

S ezért általános elvül el lehet fogadni azon tételt, hogy — szigoruan véve a dolgot — *a világon sehol sem beszélnek egészen úgy, a mint írnak, és sehol sem írnak úgy, a mint beszélnek* — és pedig azért, mert a beszélés és írás egymást nem fedik, csak a szélsőségekben érintkeznek egymással, s így az egyik a másiknak csak szövetségese lehet, nem pedig mértékadó ura, vagy épen zsarnoka.

S ezek után áttérek az úgynevezett *ik-es* igeragozásra.

Hogy valahára tisztában legyünk az egész kérdéssel, azt — mint szokták mondani — *hegyére állítom*.

Mi tulajdonképen ez az *ik*?

Az iskolában én úgy tanultam s az iskolában évekim úgy tanítottam s nyelvtanaimban is hirdtettem, hogy ezen »*rejtélyes*« szótagnak azon varázsereje van, melynél fogva képes egy átható igének, pl. *tör* (frangit aliquid) nem-átható jelentést adni; pl. *török* (frangitur); továbbá, hogy képes az úgynevezett műveltetöböl, pl. *ver-e*, *ír-at* (er lässt schlagen, schreiben), szenvedöt, passivumot képezni, *veretik*, *íratik* (er wird geschlagen, geschrieben) stb.

Ezen tant szívtam be magamba gyermekkoromban, ezt tanítottam magam is éveken át bel- és külföldön, s ezen tant fogják még talán évszázadokig tanítani iskoláinkban minden rendű tanítóink s tanáraink.

S mégis ezen felfogás hibás.

Ezen tan téves.

Az »*ik*« szótag nem *képző*, hanem *rag* és pedig sem több sem kevesebb, mint az egyes számú harmadik személy ragja, s sem több sem kevesebb, mint testvére vagyis jobban

mondva, talán unoka öcsöcse az-*en* ragnak az ilyenekben: *leszen* *teszen*, *veszen*, stb. stb.

És épen ez képezi a szóban levő kérdés lényegét, s az egész általam újra megindított hadjáratnak kulcsát.

Képző-e az *ik* szótag, vagy rag?

a) *Eszik*, *iszik* stb. igék áthatók (transitíva).

b) *bomlik*, *romlik* stb. nem áthatók (intransitíva).

c) *születik*, *veretik* stb. szenvedő igék (passíva).

Hogy lehet tehát egy oly szótagot képzőnek tekinteni, a mely először csakis a harmadik egyes személyben fordul elő, nem pedig másutt is, mint pl. a többi képzők: *hat*, *gat*, *gál* stb. s a mely másodsor *átható* igéket képez, azután *nem-áthatókat*, s azután még *szenvedőket* is?

Ha ilyen szótag képző, akkor az oly tünemény, melynek párját a világ bármely nyelvében hiában keresnők; — mert a józan gondolkodást arczul csapja, pedig a nyelv a gondolkodás nyilatkozása.

Egy és ugyanazon között az egymással közvetlen ellentétben levő functiókra használatnók fel?! Van-e olyan festék, a melylyel feketére lehet festeni, meg fehérre is, de még vörösre is?!

Uraim! az »*ik*« nem képző, hanem rag, és pedig a 3. egyes számú személy ragja. Méltóztassanak erről gondolkodni s csak azután, ha nem volna igazam, pálczát törni fölöttem.

S így engedje meg a tisztelt osztály, hogy saját nézeteimnek kiegészítéseül, s ezen oly fontos kérdés minél előbbi elintézésének czéljából, tisztelt elvtársamnak Takács István úrnak hozzám ezen okból beküldött kéziratából a következő tétéleket kiemeljem:

»Még különösebbnek látszik ez *ik-es* ragozás:

a mikor azt látjuk, hogy a II-ik (Jelentő: félmult) és V-ik (ohajtó: jelen) szakban azon eset fordul elő, hogy a mely raggal a nem-*ik-es* ige általános ragozásában az *én* személyt jelöljük, azt az *ik-es* igében az *ő* személyre kell használnunk, mert *vésék=én*, *késék=ő*; *vésnék=én*, *késnék=ő*;

a mikor azt tapasztaljuk, hogy a *külzö ik-es* igében ugyanazon alakot kell használnunk az *én* személyre, akár határozatlanul

(általános ragozás), akár határozottan (vonatkozó ragozás) szóljunk p. ha *álmodom* valamit, ha azt *álmodom*; hogy valamit *álmodjam*, hogy azt *álmodjam*; ha valamit *álmodnám*, ha azt *álmodnám*; én is *álmodám* valamit, azt *álmodám*;

a mikor azt tapasztaljuk, hogy a két magyar hazában nincs egy vidék sem, a hol e sajátígos ragozás a köznépnél divatban volna azon egyetlen alakon kívül, melyet némely vidéken hallhatni, p. aztán el ne *késsék* (osztán — *kissik*) kend megint; *álmodjék* (álmodjék) kend nekem egy számat; de ugyanezen a vidéken illet is fognak hallani: *álljék* (álljék) meg kend; *hozzék* (hozzék) kend vizet stb. Ha azért ezen egyetlen s csak *némely* vidéken hallható alakot kiveszszük, biztosan állíthatjuk, hogy az *ik-es* igék külön ragozása a köznépi ajkán nem él; mert az efféléket: jól *bánom* a eselédemmel; ha jól *bánnék* kend; ha jól *bánám*, hogy jól *bánjam* stb. sem azon a vidéken, sem másutt nem lehet hallani;

ha azt tapasztaljuk, hogy még maga a művelt osztály sem képes e ragozást a *beszéd-nyelvben* sajátjává tenni. Mert ugyan melyikünk az, a ki ha *hevenyében* csak 5—6 perczig tartó beszédet mond is, e ragozás ellen ne vétne? Tegyük mellünkre kezünket, és ne szőgyelljük — mert nem szőgyen — megvallani, hogy ez így van; s ezt én nagyon is természetesnek találom akkor, midőn 10—12 éves korunkig se anyánktól, se a eselédektől, se gyermek-pajtásinktól e ragozást nem halljuk;

ha azt tapasztaljuk, hogy több *ik-es* ige e sajátígos ragozástól még az *írás nyelvben* is mintegy ösztönszerűen idegenkedik p. majd ha porrá *válom* = *válok*; ha porrá *válnám* = *válnék*; megmutatom, hogy azon társaságban én *fénylem* = *fénylek* legjobban; ha jobban *kinyúlom* = *kinyúlok*, a gyümölcsöt elérem.

Én ezek folytán nem bírom magammal elhítenni, hogy ezen sajátígos ragozás ugyanazon büleselő szellem műve volna, mely az általános és vonatkozó ragozást képezé; nem bírom magammal elhítenni, hogy e büleselő szellem ez igeragozási rendszer alól a belzö igék tetemes részét s több külzö igét az *ik kedvéért* kivonni, s ezáltal a mit egyik kezével alkotott, azt a másikkal lerontani akarhatta volna.

Én azt hiszem, hogy e ragozást nem más, mint valamelyik *régi író félreértése* szülhette. Ha azon írónkat, — kik a folyó században működtek, és már az örök álmot aluszzák — megkér.

dezhethnők, nemde azt felelnék, hogy e sajátságos ragozást azért használták, mert az előttök élt frókban úgy találták; ha a XVIII. századbeli írónkat megkérdezhethnők, nemde ezek is ugyanazon választ adnák, és így tovább. Távolról sines ennél fogva eszembe, hogy például egy Faludi Ferenczet, egy Pázmány Pétert vagy egy Erdősi Jánost megróhassunk azért, hogy e ragozást használták, sőt azt hiszem, hogy valamint a jelen korban mindegyik írónk tapasztalásból tudja, hogy e sajátságos ragozás igeragozási rendszerünknek kimondhatatlan hátrányára van, de mégis használja azért, mert ellenkező esetben attól tart, hogy nevére a nyelvtanban való járatlanság bélyegétaltné, úgy régi írónk is, s közöttök épen azok, a kik e ragozásra szoroson ügyeltek, ennek kirívó-voltát kétség kívül érezték. Ha hát e ragozás egyedül tekintélyen alapszik, s ha e tekintélyt elvégre egyes ember — valamelyik régi író képviseli: nem joggal tehetni-e azon kérdést: hozhat-e egy egész nemzet, hozhat-e az idők végéig egyes ember tévedésének ily roppant áldozatot? Félre ne érts engemet, kérlek; nem azt akarom evvel mondani, hogy ohajtanám, ha például a magyar akadémia kihirdetné, hogy egy bizonyos naptól fogva e ragozást minden író mellőzni tartozik; — nem azt akarom, sőt az ily eljárást célellesnek tartanám. Tudjuk hogy a megszokás az ember másik természetévé válik, s a szokások épen nálunk magyaroknál, oly szívós természetűek, hogy hozzájuk — ha a hatalom kényszerítés útján megváltoztatta — ha bár hiányos voltukat belátjuk is — mihelyt lehetséges, annál nagyobb hévvel térünk vissza. Ez ügyet én úgy tekintem, mint bármelyik társadalmi ügyet, mely körül ennél fogva legjobb szolgálatot tehet az, ha barátinkat, ismerősinket stb. e ragozás kirívó voltáról felvilágosítjuk. Ha ez úton csak annyit érünk is el, hogy barátink nem tartják szégyennek azt, ha beszéd közben e ragozás *ellen* vétnek, már akkor nagyon sokat nyertünk, mert a többi aztán magától jön. Én legalább azt hiszem, hogy ily előzmény után csak valamelyik tekintélyesebb írónk föllépése szükséges, és példaadása, mely szerint e sajátságos ragozást művében mellőzte, furó-tüzként fog az irodalomban is elterjedni.

A mi egyéb ellenvetést még énmagam tudnék tenni (p. a *tetszik, látszik* belső igéket illetően), az a nagy érdek mellett alig jöhet csak némi tekintetbe is. Nyerjük ellenben a sajátságos ragozás mellőztével még azt is,

hogy az *olvassz, véssz, rássz, vadássz, keressz, halmozzs, teszessz, veszessz* s. a. t. (*s, sz z* betűn végződő nagy-szamu igéink) alakok helyett, valamint beszéd-nyelvünkben *olvasol, vésel, rázol, vadászol* s. a. t. alakokat használunk, úgy írás-nyelvünkben is ez utóbbiakat bátran fogjuk használhatni, — mert hiszen e hangzatos (euphonicus) alakokat csakis a sajátságos ragozás uralma szorítja ki írás-nyelvünkbelől, s miatta kell az olvasót a nehéz és fül-sértő kiejtésre kényszerítanunk. Nem czélszerűbb lesz-e akkor az írás-nyelvben is azon egyszerű szabályt állítani föl, hogy az *átalános* ragozásban az I-ső szak *te* személye (Jelentő mód, jelen idő, egyes szám, második személy) *sz* vagy *l* raggal képződik a szerint mint a *tő s sz, z, vagy pedig l* betűn végződik, p. kinek *halmozol* annyi kincset rakásra = *halmozzs* helyett; ha majd porrá *válsz* = *válol* helyett; ha jobban *kinyulsz* (kinyujtod magadat) = *kinyulol* helyett;

nyerjük azt, hogy az *effélék* helyett; tanulj, elmélkedjél; írj; ne beszélj, aludjál, mondhatjuk és írhatjuk remegés nélkül: tanulj, *elmélkedj*, írj; ne beszélj; *aludj*. Nem azt akarom evvel mondani, hogy az *l* ragu alakot meg kelljen szüntetnünk, sőt czélszerűnek látszik előttem, hogy a IV-ik szak *te* személyének (kapesoló mód, jelen idő, egyes szám, második személy) e két alakját (*imádkozz* és *imádkozzál*) úgy különböztessük, hogy a rövidebbiket a parancsoló vagy tiltó mondatban, a hosszabbikat pedig a *hoggy*-val kapesolt mondatban használjuk, p. *imádkozz* egy miatyánkot; apád kívánja, *hoggy imádkozzál*;

nyerjük azt, hogy szabadon és biztosan mozoghatunk még akkor is, ha valamelyik nem *ik*-es ige az átalakulás stadiumában van, vagyis nem tudjuk róla, hogy valóban *ik*-es-e, vagy nem. Így vagyunk például most a *megjelen* — *megjdenik*, *vágy* — *vágyik*, *foly* — *folyik* igékkel, mert ezeket egyik író *ik*-esen, a másik nem *ik*-esen használja. Ily átalakuláson pedig, hogy t. j. nem *ik*-esből *ik*-essé vált, sok igéink átmehetett. Csak néhány példát hozok föl rá.

Jászay Pál tinusága szerint (Régi magyar nyelv- emlékek III-ik kötet, XXX-ik lap), ezen igék: *aszik* (arescit), *esik* (pluit),

a müncheni codexben, és így a XIV-ik vagy XV-ik században még *ik* nélkül (*es* az *eső*, *asz* a *fű*) fordulnak elő;

Pázmány Péter »Kalauz«-ában (Pozsony 1623.) az *úszik*, *egyezik*, *különbözik*, *csúszik*, *mászik*, és így a XVII-ik század első felében még nem voltak *ik*-esek (lásd 8, 32, 37, 134, 144, 145 lapokat).

A nagy Kazinczy Ferencz még csak 1815-ben is (Kazinczy-Ferencz munkái, szép Literatura, IX. kötet, Pest 1814 — 1815.) így ír: *eltűne* (I. kötet, 327. lap), *jelene meg Flóra* (I. 328), *usz* (I. 347), *folya által* (I. 349), mely hamar *mula* el (I. 363), ha hosszú korra *nyulna* is (II. 211), olyat *szökne* örömben (V. 204), nem gyanítja mire *vágyok* (V. 212), mellé *csúszok* (V. 213), ha boldog jövendő *nyilna* is meg előttem (V. 214). Kazinczy e példából kiviláglik, hogy az *úszik*, *múlik*, *nyúlik*, *nyilik*, *szökik*, *csúszik*, *tűnik* még ezelőtt csak 48*) évvel sem voltak *ik*-esek, a midőn ma már végkép átalakultak; a *vágy*, *foly*, *megjelen* pedig épen most vannak átalakulóban, mert ezeket már nagyban kezdjük *ik*-esen is használni;

nyerjük még azt is, hogy egyúttal nyelvünk tanulását végtelenül megkönnyebbitettük a más ajkuakra nézve.

E pontot készakarva tettem utolsó helyre, mert nem vagyok azon véleményben, hogy ily ezélnak egy nyelv bármelyik sajátágát föl lehetne áldozni, de épen azért, mert e *sajátságos* ragozás nyelvünk *sajátságai* közé szerintem nem tartozik, — mert különben a nép ajkán élne — e körülményt is megemlítendőnek véltem.

Azon hiedelmem nyilvánításával zárom be e levelet, hogy a jeles Révai csakis a Versegi szenvedélyessége, mely szerint ez dictator-szerepet akart játszani, vihotta oda, hogy e sajátágos ragozást védelmezte, a mennyiben ennek több régi írónál használatban voltát constatálta.*

Mind ezeknek alapján bátorkodok azt indítványozni, hogy a tisztelt osztály, mint a magyar nyelvtudománynak ország-szerte elismert arcopagusa határozza el:

*) Takács István úr e levél-alakban tartott fejtegetését még 1862-ben írta. *Riedl*.

1-ször, hogy az úgynevezett *ik*-es igeragozás, mint külön igeragozási minta, elvetendő:

s 2-ször, hogy az Akadémia nyelvtudományi bizottsága oda utasíttatik, hogy az ezen igeragozási minta végleges elvettetése által a magyar nyelvtanra nézve netalán keletkezhető kérdések megoldása iránt az osztálynak minél előbb jelentést tegyen.

Sígy legyen szabad ezen igénytelen értekezésemet egykülönbön előttem ismeretlen elvárátom hozzám intézett levelének azon szavaival végezni, hogy »életemnek legboldogabb órája az lesz, melyben sikerülni fog a tisztelt Akadémia segélyével az *ik*-es igeragozást, mint épen nem jogosult ígát, nyakunkról s ivadékaink nyakáról véglegesen lerázni.« *)

*) Azon tisztelt olvasómnak, ki az *ik*-es ígék kérdése iránt közelebbről érdeklődik — s melyik művelt magyar ne érdeklődne ez ügyben — ajánlom figyelmébe a következő munkát: *Új nézetek a magyar nyelv szerkezetéről*. Pest, 1873, 8-adr. Irtá Magyarházi; valamint e munka 2. számának függelékét; mert e műben a szerző megmutatja, hogy az *ik*-et, még az egyes harmadik személy ragjának sem lehet minden esetben tekinteni. *Riedl*.